

**OUDHEIDKUNDIGE
MEDEDELINGEN**

UIT HET RIJKSMUSEUM VAN
OUDHEDEN TE LEIDEN

26

1945

(NIEUWE REEKS)

26 1945

222B

UIT MUSEUMBEZIT EN NIEUWE AANWINST

EEN BORSTBEELD UIT PALMYRA

De ruïnen van Palmyra behooren tot de meest indrukwekkende en romantische overblijfselen der oudheid. Zij zijn reeds in het einde van de zeventiende eeuw door Europeesche reizigers bezocht; in 1693 vervaardigde de kunstschilder G. HOFSTEDÉ VAN ESSEN er een schilderij van, dat thans eigendom is van de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam en opgehangen is in het Allard-Piersonmuseum aldaar ¹⁾. Ook in de achttiende eeuw trokken de ruïnen vele bezoekers; een van hen, de Engelschman ROBERT WOOD, die de stad in 1751 bezocht, wijdde daaraan een omvangrijk werk, voorzien van prachtige platen, dat een groot succes had in heel Europa en dat sindsdien het standaardwerk over Palmyra gebleven is ²⁾. In het begin van de twintigste eeuw hebben verschillende wetenschappelijke expedities de ruïnen tot voorwerp van hun onderzoekingen gemaakt; de resultaten van twee daarvan, die van 1902 onder leiding van OTTO PUCHSTEIN en die van 1917 onder leiding van THEODOR WIEGAND, zijn neergelegd in een prachtwerk, door dezen laatste uitgegeven; een Deensche expeditie werkte in het voorjaar van 1925 te Palmyra ³⁾. Ook andere stu-

dies, aan dit onderwerp gewijd, zijn sindsdien verschenen en hebben de aandacht gevestigd op de beteekenis van dit belangrijke ruïnen-complex ⁴⁾.

Van de vroegere geschiedenis van Palmyra, uit den vóór-Hellenistischen tijd, is ons weinig bekend. Waarschijnlijk was het oorspronkelijk een onbeteekenend dorp, gelegen in een van de woestijnoasen van Syrië, halfweg tusschen den middenloop van den Eufraat en Damascus, dat door de karavanen om zijn waterrijke bronnen als rustplaats gebruikt werd op hun tochten door de woestijn. Dit dorp, dat in de Semietische talen voorheen en thans Tadmor, maar door de Grieken Palmyra genoemd wordt, naar de menigte van palmboomen, die in den omtrek gevonden worden, komt voor de eerste maal in de Assyrische documenten voor; een inscriptie van Tiglath-Pilezer I ($\pm$ 1100 vóór Chr.) vermeldt het als „Tadmar, dat is in het land der Amoerroe”. Klaarblijkelijk zagen de Assyriërs reeds de beteekenis van deze plaats in voor hun expansie naar het Westen ⁵⁾. Tijdens den bloei-

4) M. ROSTOVTZEFF, *Caravan cities*, translated by D. and T. TALBOT RICE, Oxford 1932, blz. 120-152; H. INGHOLD, *Studien über Palmyrensk Skulptur*, 1928.

5) De opvatting, dat Salomo de stad Palmyra gesticht of versterkt zou hebben, berust op twee plaatsen in het Oude Testament: 1 Kon. 9 vs. 18 en 2 Chron. 8 vs. 4. Echter is in 1 Kon. vs. 18 de lezing van den naam Tadmor zeer twijfelachtig. De Hebreeuwse tekst leest hier Tamar met in margine Tadmor. Er kan geen twijfel aan zijn, dat de lezing Tamar hier als de juiste beschouwd moet worden; ook het tekstverband wijst er op, dat hier niet sprake kan zijn van het in Midden-Syrië gelegen Tadmor, maar dat hier bedoeld is een stad in het Zuiden van het land Juda. De schrijver van Chronieken heeft waarschijnlijk met opzet Tadmor geschreven en deze naamsverandering aangebracht, omdat Tadmor in zijn dagen ($\pm$ 300 vóór Chr.) een meer bekende stad was, en misschien ook, omdat hij de uitgestrektheid van Salomo's rijk wilde vergrooten en het hem meer in

1) Deze kunstschilder is overigens onbekend, verg. F. VON DUHN, *Die älteste Ansicht von Palmyra* (Arch. Anz. 1894, blz. 112-115). De tekening der ruïnen, voorkomende in het werk van CORNELIS DE BRUYN, *Reizen door de voornaamste deelen van Klein-Azië*, enz., Delft 1698, is door dezen vervaardigd niet op grond van eigen aanschouwen, doch naar gegevens, hem verstrekt door den Engelschen reiziger HALIFAX (zie in dit werk blz. 331-358).

2) ROBERT WOOD, *The ruins of Palmyra, otherwise Tedmoor in the desert*, London 1753; verg. ook L. T. CASSAS, *Voyage Pittoresque de la Syrie*, Paris 1798, 3 vol.

3) *Palmyra, Ergebnisse der Expeditionen von 1902 und 1907*. Hrsg. von TH. WIEGAND. Mit Abb. 2 Bände, Berlin 1932; ALBERT GABRIËL, *Recherches archéologiques à Palmyre* (Syria VII, 1926, p. 71-92).

tijd van het Parthische rijk, in de tweede en eerste eeuwen vóór Chr., was Palmyra reeds een belangrijke handelsstad; in de dagen van Marcus Antonius (41 vóór Chr.) speelde het een rol bij de veldtochten der Romeinen tegen de Parthen; recente onderzoekingen hebben aangetoond, dat ook toen (in 32 vóór Chr.) de fundamenten gelegd werden van haar grooten tempel, die ten tijde van Augustus en Tiberius een van de voornaamste heiligdommen van Syrië was, en in pracht kon wedijveren met alle toenmaals in die provincie bestaande tempels. De stad zelve ontwikkelde zich in den laat-Hellenistischen tijd verrassend snel tot een van de rijkste, weelderigste en meest elegante steden van het Oosten. Als schakel in den handelsketen, die het Oosten met het Westen verbond, werd zij een bloeiend centrum van den karavaanhandel, een stad van kooplieden en handelaren, die zelf karavanen uitzonden en relaties hadden over heel het Romeinsche rijk. In de tweede eeuw na Chr., gedurende de regeering van Hadrianus en zijn opvolgers, verheugde zij zich in grooten voorspoed. De meeste voorname gebouwen, particuliere woningen en grafmonumenten zijn in dezen tijd opgericht. Hoewel nauw met het Romeinsche rijk verbonden (onder Septimius Severus of Caracalla werd zij zelfs een Romeinsche kolonie), vormde Palmyra een neutrale staat tusschen de twee elkander in dien tijd bestrijdende grootmachten: Rome en Parthië. In de derde eeuw na Chr. trachtten de leidende families van Palmyra al de landen van het Romeinsche Oosten te vereenigen in één enkelen staat en zij slaagden daarin ook voor korten tijd. Aan deze politiek zijn verbonden de namen van Odenathus (Palmyreensch: Odainath) en zijn energieke gemalin Zenobia (Palmyreensch: Bath-Zabbai). Deze Odenathus, een lid van een

---

overeenstemming met diens reputatie voorkwam om grondvester van het beroemde Tadmor, dan stichter of versterker van het minder bekende Judeesche Tamar te zijn. Door zijn schuld is toen ook de naam Tadmor in margine bij den tekst van 1 Kon. 9 vs 18 komen te staan.

der vooraanstaande families dezer stad, was omstreeks 260 na Chr. de ongekroonde koning van Palmyra en voerde als bondgenoot der Romeinen oorlog tegen de Sassaniden, de nieuwe heerschers van Perzië. Na zijn vermoording in 267 na Chr. werd hij opgevolgd door zijn minderjarigen zoon Athenodorus (Palmyreensch: Wahaballath), onder regentschap van zijn moeder Zenobia. Deze, een hoogstaande, dappere vrouw, die een Grieksche opvoeding genoten had onder leiding van den filosoof Longinus, was de feitelijke heerscheres; zij brak met de Romeinen, noemde zich sinds 270 na Chr. keizerin (Augusta) en schiep een rijk, dat geheel Syrië, Mesopotamië, Beneden-Egypte en groote deelen van Klein-Azië omvatte en een tijd lang zelfs een bedreiging voor het Romeinsche rijk vormde. Zij had echter de kracht van Rome, dat niet bereid was zijn gezag over het Oosten zoo spoedig op te geven, onderschat. Keizer Aurelianus trok naar het Oosten, versloeg de Palmyreenske legers in 272 na Chr. bij Antiochië en Emesa en nam Palmyra in 273 na Chr. in. Zenobia en haar zoon werden op hun vlucht uit de belegerde stad gevangen genomen en door Aurelianus in zijn triomftocht door Rome in 274 meegevoerd. Een kort daarop in Palmyra uitgebroken opstand was voor den keizer aanleiding de prachtige stad van Zenobia geheel te verwoesten. Wel herstelde het zich daarna eenigermate; Diocletianus maakte een deel van haar gebied tot militair station en legioenslegerplaats en Justinianus omringde haar met een muur ter bescherming tegen de aanvallen van de Bedoeïnen (527 n. Chr.), maar tot nieuwen bloei is het nooit meer gekomen. In de achtste eeuw (744 na Chr.) werd zij wederom door de Arabieren totaal verwoest; sindsdien is zij vervallen tot een onaanzienlijk dorp, zonder betekenis, midden in de woestijn.

Van haar vroegeren luister getuigen nog de uitgestrekte ruïnen, die ervan zijn overgebleven, resten van tempels en colonnaden, van paleizen en mausolea, die de verwoestingen van Romeinen en Arabieren en de aardbevingen hebben

doorstaan⁶⁾. Zij strekken zich uit over een lengte van 3 Km. van het Zuidoosten naar het Noordwesten. Het belangrijkste monument was de tempel van den Syrischen zonnegod Baäl-Helios met laat-Romeinsche architectuur en rijke reliëfversiering. Behalve deze tempel zijn er nog resten van meer dan 1 Km. lange zuilenstraten, die door de stad leidden, van een theater, van enkele stadstempels, van woningen der aanzienlijken, van de fraai versierde driewegenpoort, van aquaducten en van talrijke grafmonumenten. Betrekkelijk goed bewaard gebleven is ook de stadsmuur van Justinianus. De hedendaagsche reiziger krijgt bij het naderen van de ruïne het eerst het gezicht op de stad der dooden, bestaande behalve uit rotsgraven, uit een zestig graftorens, verdeeld over enkele necropolissen. De antieke reiziger daarentegen zag, als hij naderde, nog iets meer; hij stond tegenover de gevels der tempelgraven met hun zuilenrijen en beeldhouwwerk, een pracht, die thans grotendeels verdwenen is. De rijke kooplieden en de aanzienlijke families der stad wedijverden met elkander gedurende de laatste anderhalve eeuw van het bestaan van Palmyra in het bouwen van grootsche mausolea, die nu nog getuigen van hun streven om de verblijven der dooden rijk te versieren. Het zijn kostbare monumenten voor den kunsthistoricus en den archaeoloog, deels door hun bijzondere architectuur, die noch Grieksch, noch Semietisch van stijl is, deels om hun inwendige versiering. Er bevinden zich enkele onder, die goed bewaard gebleven zijn.

Deze graftorens bevatten enkele kamers, die oorspronkelijk voorzien waren van allerlei schilder- en beeldhouwwerk, daaronder ook de borstbeelden der overledenen, geplaatst in rechthoekige, soms ook driehoekige cassetten, aangebracht in het plafond en in de wanden. Reproducties doen ons zien, hoe zij daarin waren aangebracht⁷⁾. Deze bouwwerken zijn in het laatst

6) Vooral de zeer hevige aardbevingen van 434, 1089 en 1759 na Chr. hebben de ruïnen ernstig geteisterd.

7) WOOD, Palmyra, pl. VIII, XIX, LV, LVII;

van de negentiende eeuw op barbaarsche wijze zwaar beschadigd, doordat de beeldhouwwerken eruit gebroken werden om ze in den handel te brengen. Op deze wijze zijn in bijna alle grotere kunstverzamelingen der wereld specimina van Palmyreensche grafsculptuur gekomen, helaas zonder nauwkeurige opgave van de plaats van herkomst. De uitgeplunderde bouwwerken zelf echter met hun van beeldentooi beroofde architectuur werden aan het verval prijs gegeven. Wat aan beeldhouwwerken nog ter plaatse gebleven is, verdwijnt hoe langer hoe meer en wordt vernield en stuk geslagen door de handen van onwetende, fanatieke Bedoeïnen en op winstbejag uit zijnde reizigers.

Zoo zijn deze grafsculpturen verstrooid over tallooze publieke en private collecties in Europa en Amerika. Verschillende Europeesche musea bezitten er zelfs een groot aantal van, zooals het Louvre in Parijs en de Ny Carlsberg Glyptotek te Kopenhagen⁸⁾. Het zijn gewoonlijk borstbeelden in zeer hoog reliëf, zelden in basreliëf, meestal ongeveer 50 cm. hoog. Soms is het reliëf zoo hoog, dat het hoofd geheel vrij komt van den achtergrond en ook van achteren bewerkt is. Deze achtergrond wordt gevormd door een rechthoekige steenen plaat. Zij zijn in den regel gemaakt van grijsachtige of geelachtige kalksteen, zooals die daar ter plaatse voorkomt. Zij zijn bij den eersten oogopslag reeds als Palmyreensche monumenten herkenbaar, zelfs als er de inscriptie in de letters van het plaatselijke alfabet aan ontbreekt, dank zij den zeer bijzonderen stijl, dien zij vertoonen. Meestal stellen zij één persoon voor, afgebeeld tot aan het middel; doch er zijn ook voorstellingen van groepen van twee of drie personen, afwisselend mannen, vrouwen en kinderen; bij uitzondering

CASSAS, Voyage pittoresque, deel I, pl. 112; deel II, pl. 110, 122; deel III, pl. 101, 126; WIEGAND, Palmyra, pl. 41 en 42.

8) D. SIMONSEN, Sculptures et inscriptions de Palmyre à la Glyptothèque de Ny Carlsberg. Copenhagen, 1889; W. DÉONNA, Monuments orientaux du musée de Genève (bustes palmyréniennes), Syria IV, Paris 1923, blz. 230-232, pl. XXXI-XXXIII.

komen ook wel eens personen voor, voorgesteld geheel ten voeten uit. Deze borstbeelden leeren ons het uiterlijk voorkomen der inwoners van Palmyra kennen. Het gelaat vertoont niet altijd een bepaald ethnisch karakter; soms treft men een uitgesproken Semietisch type er bij aan, meestal bij de vrouwen, een enkele maal vindt men er een zuiver Romeinsch type onder; overwegend is echter het Grieksche type. Opvallend zijn de groote oogen met vergroote oogleden, onder overmatig boogvormige wenkbrauwen. Daarnaast trekken haardracht, kleeding en sieraden sterk de aandacht.

De oudere mannen dragen vaak een snor en korte baard, de jonge mannen zijn baardeloos voorgesteld. Het haar is gekruld of gefriseerd. Talrijke borstbeelden dragen als hoofdtooi een cilindervormige tiara, een soort hooge muts, bovenaan een weinig breder als aan de basis, en omgeven door een bladerenkrans, van voren eindigend in een knoop van ovalen vorm. Soms is deze muts geplaatst op een voetstuk ter zijde van de voorgestelde persoon; soms ook wordt de bladerenkrans op het bloote hoofd gedragen. De aldus voorgestelde personen worden hierdoor aangeduid als priesters, waarop ook hun verdere dracht wijst. De knoop van den bladerenkrans is versierd met de busten en kronen der goden, die zij dienen. Verder dragen de mannen een toga; de rechterhand komt uit de toga te voorschijn en houdt den zoom van het kleed vast; in de linkerhand houden zij een voorwerp van onzekere beteekenis; volgens de meest waarschijnlijke uitlegging is dit niets anders dan een boekrol.

De vrouwen dragen op het hoofd een hoofdoek en een diadeem; zij zijn gehuld in een soort chitoon, waarvan zij met de eene hand den zoom vasthouden, terwijl zich in de andere hand een spinrokken en een klos garen, de instrumenten van de spinster, bevinden. De kinderen houden een duif of een druiventros vast. Vaak dragen de vrouwen, volgens Syrische mode, een kleed in den vorm van een sluier op het hoofd, dat men heden in Syrië nog draagt en dat *izâr* heet. Met

een der handen houden zij dezen sluier vast. Wat ons vooral bij de vrouwen treft, is de rijke verscheidenheid van ornamenten, een ware overvloed van kostbaarheden; het hoofd, de hals, de borst, de ooren, de armen, de vingers en de enkels zijn beladen met alle soorten van hoofdbanden, diademen, halssnoeren, medaillons, oorbangers, armbanden, vingerringen, enkelbanden en sieraden van de meest verschillende vormen. Op den linkerschouder prijkt vaak een groote mantelspeld. Deze details van kapsel, kleeding en sieraden hebben een zeldzame archaeologische waarde⁹⁾.

Op den achtergrond van een aantal dezer borstbeelden is uitgespreid de nabootsing van een draperie, een gordijn met plooien, opgehangen aan twee verticale palmen, waaraan het gordijn bevestigd schijnt te zijn met twee fibulae, voorzien van knoppen met bloemwerk.

In onze musea heeft de steen slechts haar natuurlijke, blanke kleur; oorspronkelijk was zij bedekt met een bonte mengeling van kleuren, waarvan men thans soms nog de sporen zien kan, hetgeen van belang is voor onze kennis van het gebruik der kleuren op de sculpturen in de oudheid: zwart geschilderde oogen, groene bladeren der palmen, roode ornamenten.

De stijl is zeer bijzonder, maar gewoonlijk middelmatig; er is niet meer uitdrukking in de oogen dan in de sieraden; de plooien van de draperie zijn op dezelfde wijze uitgehouwen als de verdeelingen van het lofwerk, namelijk door groeven, uitgesneden met maar weinig variatie van diepte. In het algemeen zijn de voorstellingen

9) Zie de afbeeldingen bij DEONNA en SIMONSEN en voorts bij: J. B. CHABOT, *Notes d'épigraphie et d'archéologie orientale*, (*Journal asiatique*, deel X, Paris 1897, blz. 308-355; deel XII, Paris 1898, blz. 68-123; deel XVI, Paris 1900, blz. 249-288); CLERMONT-GANNEAU, *Antiquités et inscriptions inédites de Palmyre* (*Revue archéologique*, Troisième série, deel VIII, Paris 1886 blz. 14-32) en W. WRIGHT, *Note on a sepulchral monument from Palmyra* (*Transactions of the society of Bibl. Arch.*, deel VII, London 1881, blz. 1-5) en *Busts and inscriptions from Palmyra* (*Proceedings of the Soc. of Bibl. Arch.*, deel VI, London 1884, blz. 27-29).

der vrouwen beter en fijner afgewerkt dan die der mannen, maar juist de vermenging van verschillende elementen: Oostersche uitdrukking, Grieksche techniek en Romeinsche costuums verleent aan deze reeks sculpturen een zekere belangrijkheid. Het meerendeel dateert uit de derde eeuw na Chr., de periode van den hoogsten bloei van Palmyra.

Van historische beteekenis zijn de inscripties, die gegraveerd zijn op het rechthoekig stuk steen, waaruit de figuren zich losmaken, meestal in den rechter bovenhoek. Vele inscripties zijn in rood bijgeschilderd, in één geval zijn zelfs enkele letters meer op den steen geschilderd dan er in uitgehouwen. De taal is Arameesch, soms vergezeld van een overeenkomstige Grieksche inscriptie. Deze inscripties bevatten behalve een weeklacht de namen der voorgestelde personen. Deze namen doen ons ook kennen de goden en godinnen, die te Palmyra vereerd werden. In vele gevallen bevatten deze inscripties ook een dateering en wel naar de jaartelling der Seleuciden, die begint in October 312 vóór Chr., zoodat de ontwikkeling van deze portretkunst gemakkelijk nagegaan kan worden. Het oudste der gedateerde stukken behoort tot het jaar 9 vóór Chr. Ook al zijn zij niet gedateerd, dan kunnen zij toch met alle zekerheid in de eerste drie eeuwen na Chr. geplaatst worden, waarheen ons al de gedateerde inscripties verwijzen, die ophouden in het jaar 273 na Chr. bij de verwoesting der stad juist op het toppunt van haar bloei.

Het Rijksmuseum van Oudheden bezat tot voor kort geen enkel stuk van dien aard. In 1933 gelukte het de hand te leggen op zoo'n borstbeeld en wel door den aankoop uit de verzameling van den heer J. C. M. KROOK te Amsterdam, die het weer had overgenomen uit de collectie FORRER te Straatsburg. Het stuk is reeds afgebeeld in diens Reallexicon¹⁰⁾, maar het ver-

dient om de bijzondere beteekenis van deze aanwinst voor het Museum hier nog eens afgebeeld en besproken te worden (zie plaat 1). Het is 50 cm. hoog en draagt het inventarisnummer B 1933/6 1. Het stelt een man voor geheel op de boven beschreven wijze met gekrulde haren, snor en baard, gekleed in een rijk geplooid gewaad; de armen zijn weggehakt, op den achtergrond een draperie; rechts bovenaan is nog een gedeelte van de inscriptie aanwezig; de rest daarvan is weggebroken. Het materiaal is grijze kalksteen.

Het probleem, waarvoor ons deze Palmyreenske beeldhouwkunst stelt, is zeer ingewikkeld. Deze portretstijl, vertegenwoordigd in honderden borstbeelden, vertoont zulk een weekheid en gemis aan kracht in de behandeling der hoofden, zulk een strakheid en hulpeloosheid bij het modelleeren der lichaamsdeelen, zulk een neiging tot het precies weergeven der details van kleeding en sieraden (bijzonderheden, welke geheel vreemd zijn aan de Grieksche sculptuur en typisch zijn voor de Oostersche plastiek in het algemeen), dat wij deze beeldhouwkunst nauwelijks Grieksch of Romeinsch kunnen noemen. Al is de eerste indruk, dat zij geheel Grieksch is: deze indruk is onjuist. Maar evenmin juist is haar te beschouwen als een aftakking der klassieke Romeinsche kunst in haar verval tijd. Het verschil tusschen de Romeinsche portretten van de derde eeuw na Chr. en deze portretten is daarvoor te groot; dat is even groot als het verschil tusschen de Romeinsche kunst van dien tijd en die van de volgende eeuw. Er kan evenmin sprake zijn van een invloed van deze kunst van Palmyra op die van Rome, want er is geen enkel bewijs, dat eenig Palmyreensch beeldhouwwerk als trofee is meegenomen naar Rome. Wel voorspelt deze provinciale school van Palmyra de hoofdstrooming van de latere Romeinsche kunst. Daarom kan men deze kunst wel als

10) ROBERT FORRER, Reallexicon der prähistorischen, klassischen und frühchristlichen Altertümer, Berlin-Stuttgart, 1907, pl. 180, links boven. In het Allard-Pierson-Museum te Amsterdam bevindt zich de kalk-

steen kop van een vrouw, afkomstig van een Palmyreensch relief (C. S. PONGER, Katalog der griechischen und römischen Skulptur im Allard-Pierson-Museum, Amsterdam, 1942, Nr. 126).

voorloopster der Byzantijnsche kunst beschouwen; de punten van overeenstemming tusschen deze kunst van Palmyra en de Byzantijnsche kunst zijn te talrijk en te treffend om toevallig te zijn ¹¹⁾.

Deze portretstijl is een op zich zelf staand karakteristiek voorbeeld van Oostersche, provinciale kunst. Terecht heeft ROSTOVITZEFF er op gewezen, dat het Grieksche maar een vernis is; wat onder dit vernis ligt, komt uit verschillende deelen der Oostersche wereld. Reeds in het uitwendige der dracht heerscht hier Oostersche invloed. De stiliseering knoopt in bijzonderheden aan bij oude, Oostersche voorbeelden. Bij het zoeken naar overeenkomsten, meent ROSTOVITZEFF, dat de voornaamste parallellen dezer kunst gezocht moeten worden niet in Griekenland en Rome maar in de Noord-Semietische landen van Syrië en in het Anatolië der Hethieten, in die kunst, die nog niet zoo lang geleden door archaeologisch onderzoek ontdekt is en die wij met den algemeenen naam van Hethietisch aanduiden. Hij meent, dat de beelden en reliefs van Sendjirli, Carchemisj en Tell-Chalāf, ondanks de langdurige periode, die hen scheidt

11) PERICLE DUCATI, *L'arte classica*, Torino 1920, blz. 783 fig. 748; GERHART RODENWALDT, *Die Kunst der Antike (Hellas und Rom)*, Im Propyläen Verlag zu Berlin, 1927 blz. 82-83, 637-638; CAGNAT-CHAPOT, *Manuel d'archéologie romaine*, Tome premier, Paris 1916, blz. 531 fig. 292.

van de vroegste Palmyreensche plastische kunst, onmiskenbare overeenkomsten toonen met de portretten van Palmyra. De beeldhouwkunst van Palmyra moet volgens hem beschouwd worden als de gehelleniseerde nabootsing der Arameesche en Hethietische kunst van Syrië en Anatolië ¹²⁾. Toch weten wij van deze kunst nog te weinig om daaruit zulke conclusies te trekken. Wel is duidelijk, dat Palmyra veel ontleende aan haar oostelijke naburen: de Parthen; zij was de ontmoetingsplaats van het Westen met het Oosten. Kleeding en sieraden zijn noch Semietisch noch Grieksch, maar vertoonen een Parthisch karakter. De wijde pantalons, de geborduurde gewaden, gedragen door de mannen, hun drinkbeker en spelden, bezet met kostbare steenen, de kleeding der vrouwen en de overvloed van haar zilveren en gouden sieraden, die haar van het hoofd tot de voeten bedekken, daarvan kan men alleen parallellen vinden in het Perzië van dien tijd. Deze grillige vermenging van verschillende elementen maakt het probleem der Palmyreensche kunst zoo ingewikkeld.

Na den val van de stad is deze Palmyreensche stijl noch in Syrië noch elders blijven voortbestaan, daar zij niet buiten de grenzen van de stad verbreid was.

W. D. VAN WIJNGAARDEN

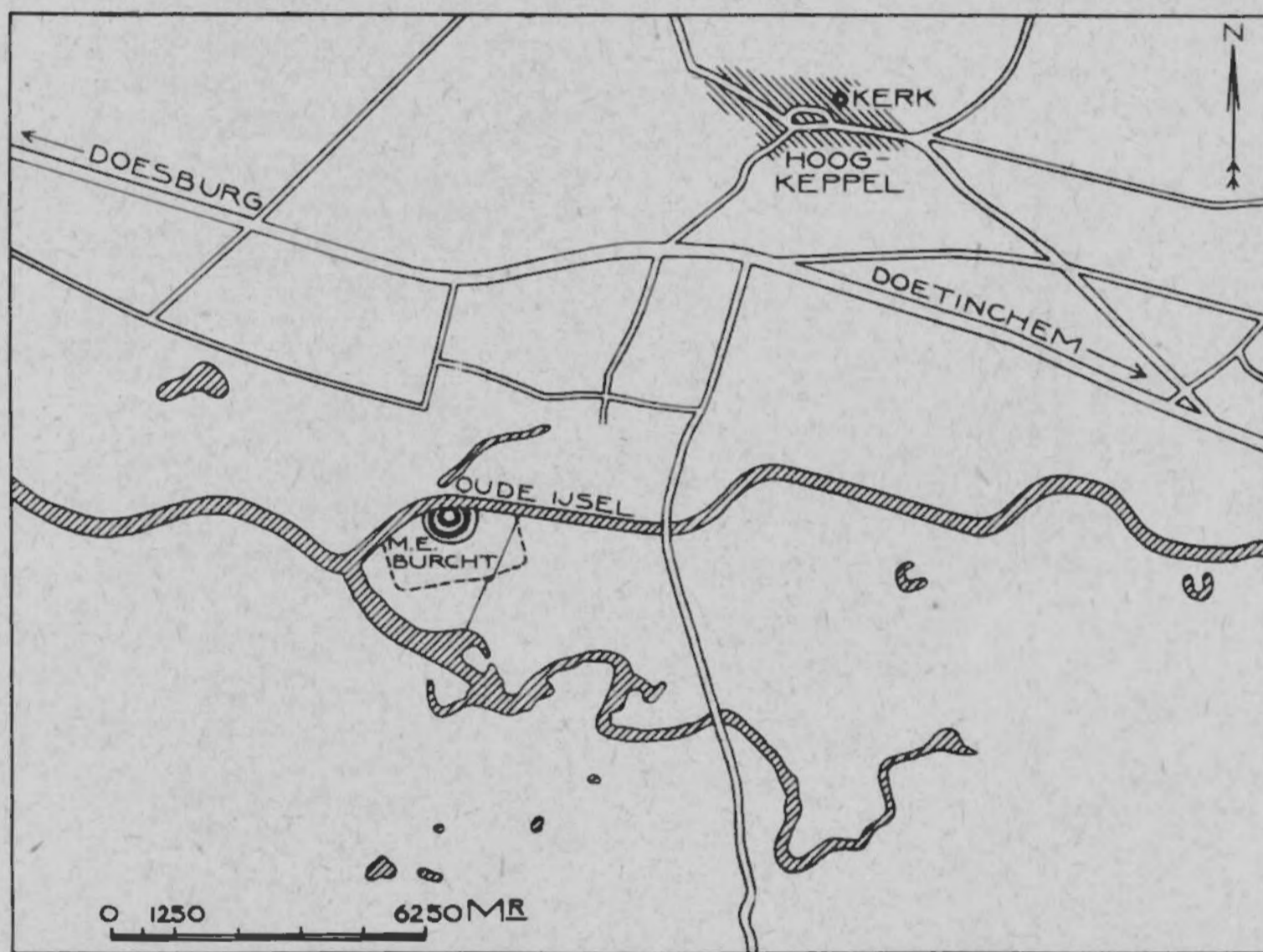
12) M. ROSTOVITZEFF, *Caravan cities*, Oxford 1832, blz. 91-150.

HOOFDARTIKELLEN

TWEE VROEGMIDDELEEUWSCHE BURCHTEN BIJ KEPPEL

I EEN MIDDELEEUWSCHE BURCHT AAN DEN OUDEN IJSEL

Het was ons reeds lang bekend, dat vlak aan den Ouden IJsel, iets ten zuidwesten van Hoog-Keppel, een oud verdedigingswerk lag, een ronde burcht, door een dubbele wal en gracht omgeven. In 1940 werd onze aandacht daar opnieuw op gevestigd door Ir VER LOREN VAN THEMAAT, die ons waarschuwde dat deze aanleg, in verband met de kanalisatie van de rivier, wellicht gevaar zou lopen te worden weggegraven. Dat is tenslotte ook gebeurd, zij het niet

Afb. 1. Situatietekening.

ten behoeve van de kanalisatie, maar voor grondverbetering. Van te voren hebben wij echter, met welwillende toestemming van Baron VAN PALLANDT VAN KEPPEL, een grondig onderzoek kunnen instellen. Ook van den pachter van de hoeve Mulrade, waartoe het terrein behoorde, den heer NETJES, mochten wij de hartelijkste medewerking ondervinden.

Op het hierbij gereproduceerde situatietekening (afb. 1) en wellicht beter nog op de beide luchtfoto's (afb. 2 en 3), die wij dank zij de welwillendheid van den heer VON FREYTAG DRABBE van den Topografischen Dienst mochten ontvangen, ziet men hoe de burcht gelegen is vlak aan

de rivier, iets stroomopwaarts van de plaats, waar een van het zuidoosten komende, thans bijna geheel verlande, zijtak daar in uitmondt. Vroeger liep de rivier daar ter plaatse met een wijdere bocht. In het einde der vorige eeuw echter is de rechte doorgraving gemaakt, die thans aan de

Afb. 2. De burcht met omgeving (Luchtfoto).

noordzijde een stuk van den burcht afsnijdt. Een oude man, die zich dat werk nog herinnerde, deelde mij mede, dat daarbij zware palen in den grond zijn gevonden en zeer veel baksteen. Ook bij het onderzoek vonden wij boven in den wal en in de grachten, juist daar aan de noordzijde, nogal wat kloostermoppen. Het is dus niet onmogelijk dat daar ergens, buiten de eigen-

lijke versterking, een woongebouw gestaan heeft, zooals men dat zoo vaak bij de oudste kasteelen heeft kunnen constateeren ¹⁾).

De kaart, afb. 4, vertoont het resultaat van de opgravingen, die in 1941 en 1942 verricht zijn. Telkens bij gedeelten, met ongeveer tegen elkaar aansluitende sleuven, is het middengedeelte van den burcht, het ronde terrein binnen den binnensten ringwal, vrijwel geheel blootgelegd.

Door de beide wallen en grachten werd een lange sleuf gegraven, van oost naar west, met een afbuiging in zuidwestelijke richting bij het punt waar zij den binnenwal voor de tweede maal

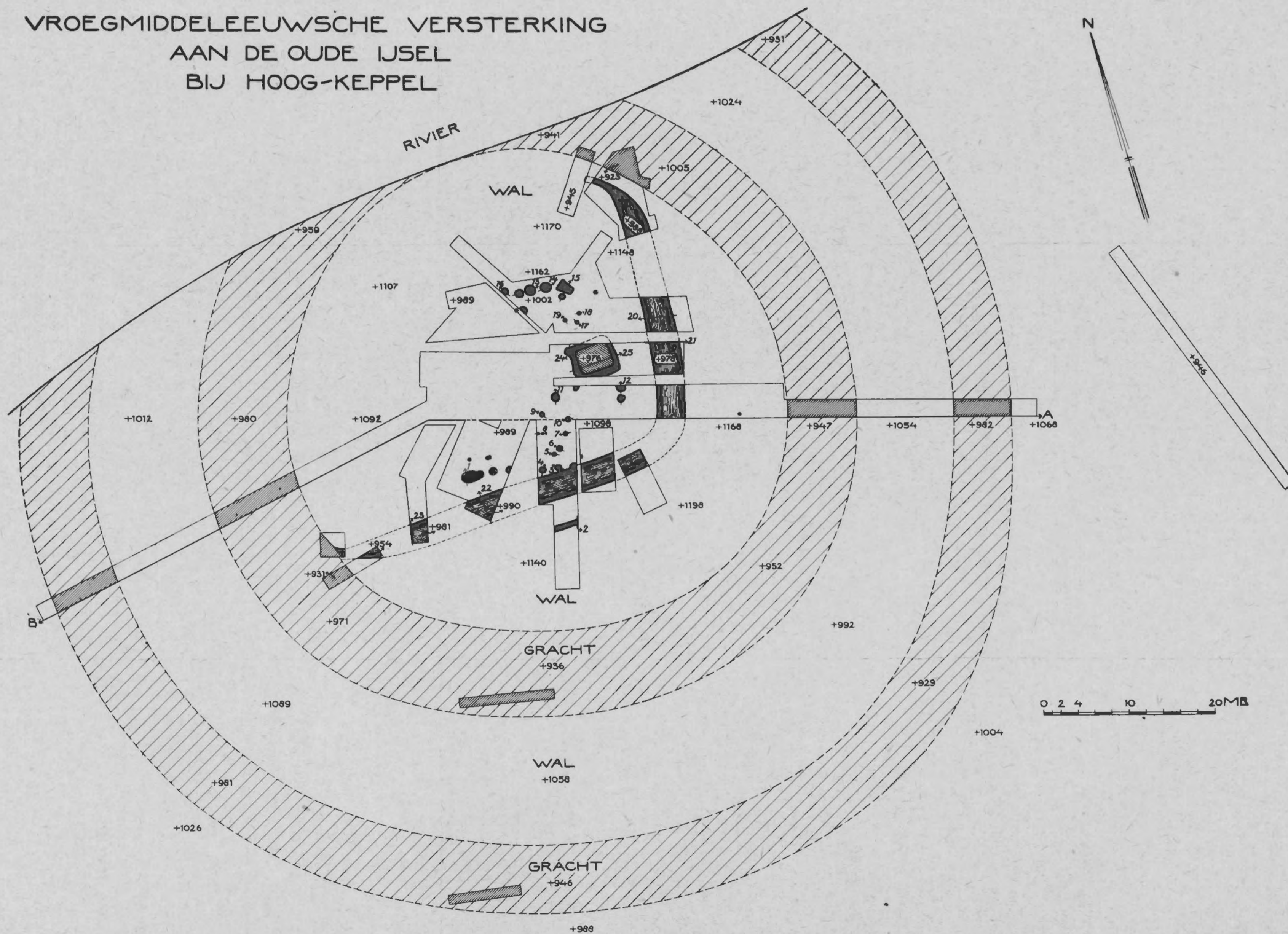

Afb. 3. De burcht uit de lucht gezien.

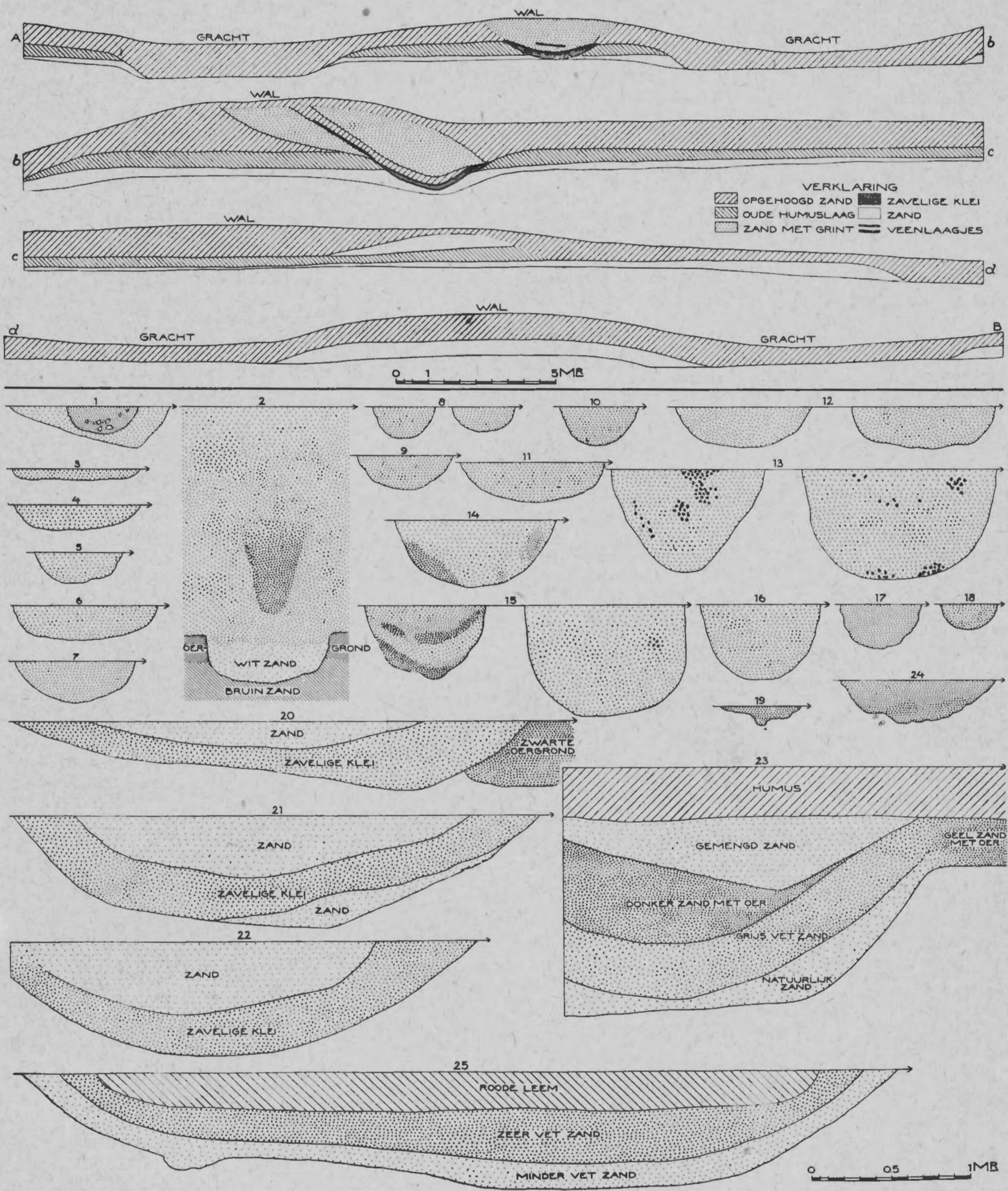
snijdt, omdat het noordwestelijke gedeelte der beide wallen te zeer was geslecht om nog een interessant profiel te kunnen opleveren. Van den zuidelijken wand van deze sleuf werd het profiel geteekend (afb. 5). Dit profiel vertoont ons op den natuurlijke ondergrond, bestaande uit zand, met vrij veel grint en oerachtige formaties vermengd, eerst de oude humuslaag, het oorspronkelijke oppervlak van het terrein. Daarop lag een laag grijsbruin zand, afkomstig van de wallen en het opgehoogde binnenterrein, later waarschijnlijk deels verstoven en deels door menschenhand geëffend. Dit grijsbruine zand vulde ook de grachten en ging daarin naar onderen toe geleidelijk

1) Men denke bijv. aan Teylingen, waar het thans binnen den burcht nog als ruïne bestaande woongebouw niet tot den oorspronkelijken aanleg behoort. Ook de burcht van Leiden heeft waarschijnlijk geen corps de logis binnen de ommuring gehad en evenmin de Ouden Hof te Oegstgeest die eigenlijk volkomen met dezen burcht te Keppel in aanleg overeenstemt. Vgl. Leidsch Jaarboekje 1941, blz. 102.

VROEGMIDDELEEUWSCH E VERSTERKING
AAN DE OUDE IJSEL
BIJ HOOG-KEPPEL

Afb. 4. Opgravingskaart.

Afb. 5. Burcht bij Hoog-Keppel, profielen.

in meer veenachtigen grond over. Maar niet alleen de binnenste en de buitenste gracht waren met dit zand gevuld, het lag ook nog over den buitensingel heen. Van de wallen was weinig meer over. Aan de westzijde waren zij bijna geheel geslecht en teekenden zij zich alleen nog duidelijk tegen de grachten af. Aan de oostzijde waren zij nog iets hoger. Noch in het profiel van den buitenwal, noch in dat van den binnenwal vonden wij eenig spoor van een palissadeering of van een plaggenwand²⁾. Het schijnen eenvoudig zandwallen te zijn geweest. De lichte inzinking met vettig zand op den bodem, die wij in het profiel van den oostelijken buitenwal aantroffen in de oude humuslaag (coupe A-B) is ongetwijfeld slechts een toevallige kuil geweest, die daar gelegen heeft vóór dat de wal werd opgeworpen. Het vettige, veenachtige zand op den bodem wijst erop, dat het een plek is die eens langeren tijd open gelegen heeft. Men denke daar dus niet aan een kroonpalissade of iets dergelijks.

Men moet zich de wallen in hun oorspronkelijke gedaante natuurlijk veel hoger denken dan zij nu nog zijn. Wellicht waren zij ook met doornstruiken begroeid.

Door den aandrang van het water konden wij de grachten niet tot op hun oorspronkelijke diepte doorgraven.

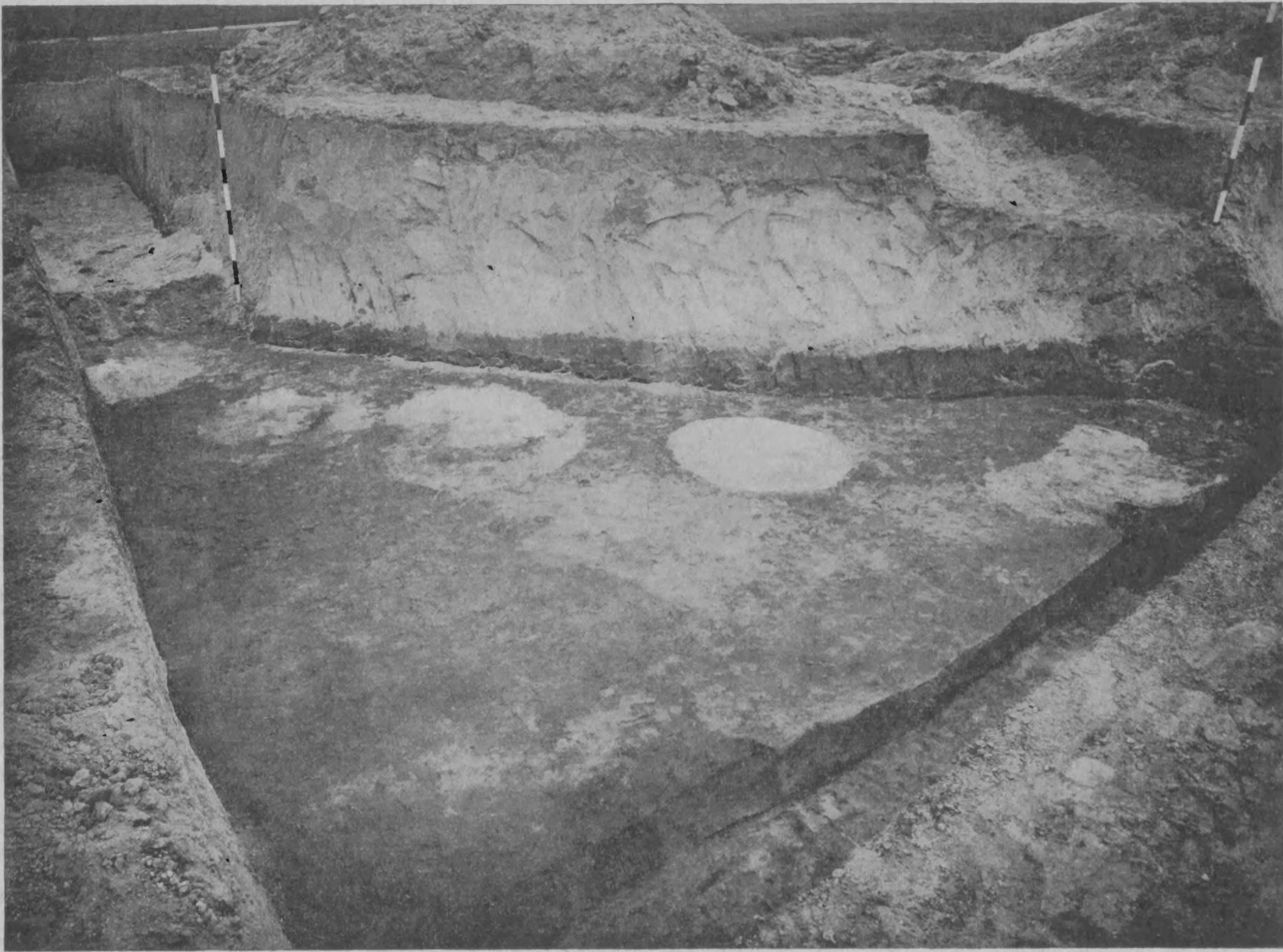
Een ingang werd nergens aangetroffen. Op een plaats aan de zuidzijde scheen een dam in de binnenste gracht te liggen. Bij het graven van een sleuf dwars door dezen dam bleek de grachtgrond zich daaronder gewoon voort te zetten. De dam behoorde dus niet tot den oorspronkelijken aanleg.

Het onderzoek op het binnenterrein van den burcht, dat zoo goed als geheel werd blootgelegd, zoodat ons praktisch geen enkel grondspoor kan zijn ontgaan, bleef betrekkelijk al even weinig bevredigend als een onderzoek naar de resten van houten gebouwen uit de middeleeuwen gewoonlijk is³⁾. Toch kunnen wij uit de zeer spaarzame gegevens veel meer conclusies trekken dan op het eerste gezicht mogelijk schijnt. Zoowel aan de noordzijde als aan de zuidzijde, vlak tegen den binnenkant van den wal, vonden wij een korte rij groote paalgaten. Deze waren van onderen flauw komvorming, kennelijk niet afkomstig van in den grond geslagen palen, maar van zware posten die in den grond waren gezet nadat men vooraf gaten had gegraven. De paalgaten aan de noordzijde hadden, onder het niveau waarop zij zich duidelijk als lichte plekken tegen den donker gevlechten natuurgrond afteekenden (vgl. de foto afb. 6), nog een behoorlijke diepte (coupes 14, 15 en 16). Die aan de zuidzijde, donker op lichten grond (vgl. de foto afb. 7, voorgrond), vertoonden in het algemeen hetzelfde bodemprofiel, maar reikten nog slechts tot even in den vasten grond (coupes 1, 3 en 4). Het is derhalve wel duidelijk, dat het terrein binnen den binnensten ringwal kunstmatig moet zijn opgehoogd en dat de oude humuslaag, die wij op grootere diepte overal aantroffen, tijdens het bestaan van den burcht daar althans niet de oppervlakte van het terrein heeft gevormd. De laag donker zand, die wij daar vlak boven die oude humuslaag vonden, kan dus niet geheel ontstaan zijn door een latere slechting van den wal, maar moet, in elk geval voor een deel, bij den bouw van den burcht zijn opgeworpen. In dat donkere zand waren geen grondsporen te zien. Waarschijnlijk geven dus de gevonden paalgaten, nml. de twee zoo juist genoemde rijen en de enkele hier en daar verspreid er tusschen in (vgl. ook afb. 7 achtergrond), een onvolledig beeld. Aanvankelijk meenden wij in die groote paalgaten vlak tegen de binnenzijde van den wal, een binnenpalissadeering gevonden te hebben en verwachtten wij, in combinatie met een eventueele buitenpalissadeering,

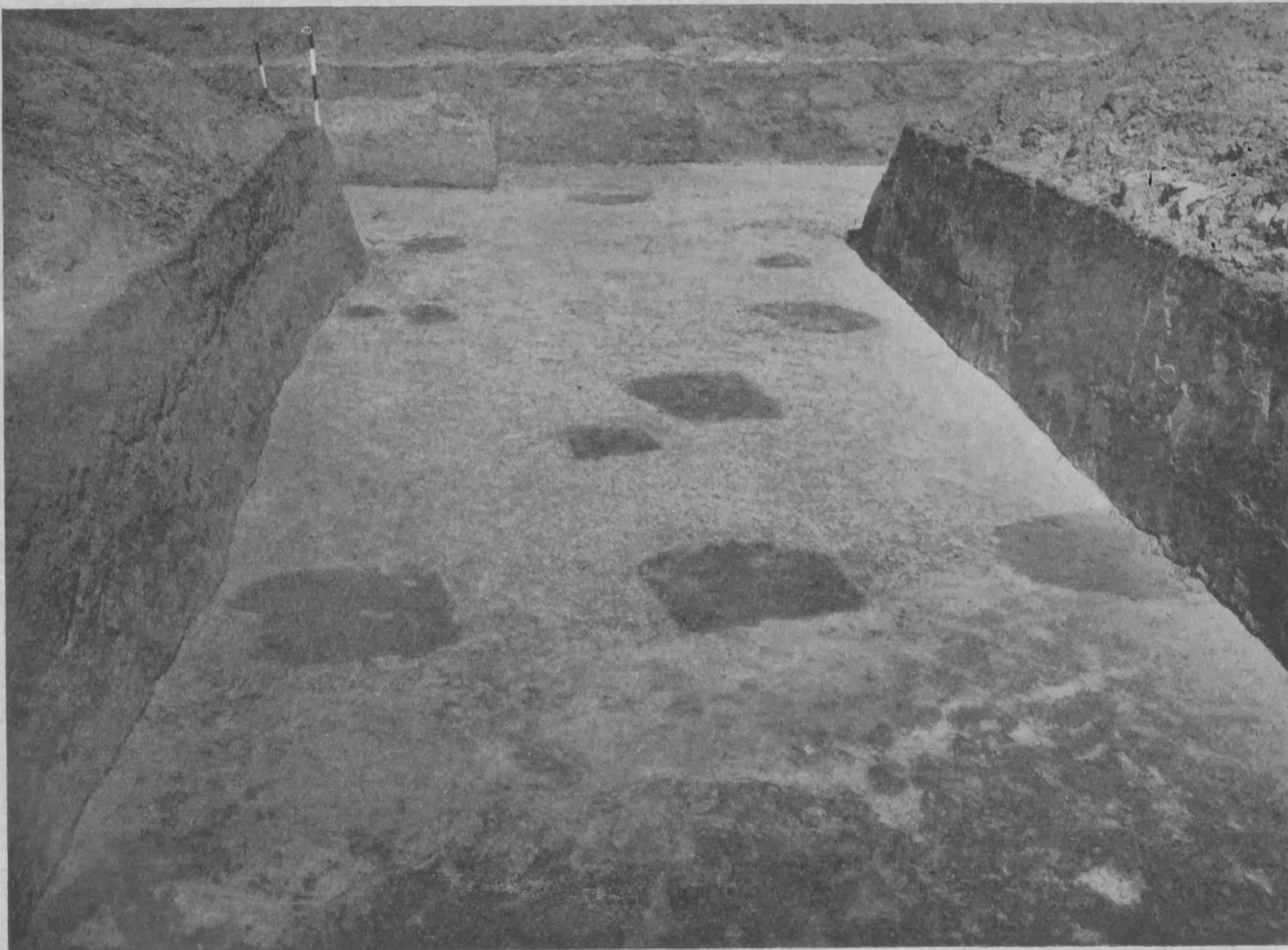
2) Het baantje aan de zuidzijde (vgl. coupe 2), dat aan een palissadegreppel deed denken, vertoonde zich in geen der andere sleuven meer.

3) Vgl. mijn artikel: Middeleeuwsche huizen, in Oudh. Med. N.R. XXI.

Afb. 6. Paalgaten aan de noordzijde.

Afb. 7. Paalgaten aan de zuidzijde en in het midden.

een dergelijke constructie als bij den wal van de Hunnenschans aan het Uddelermeer⁴⁾. De rijen bleken zich echter niet voort te zetten. Het lijkt wel het waarschijnlijkst, dat wij in die beide palenrijen de zijwanden van een langwerpige houten gebouw moeten zien, dieper gefundeerd dan de voor- en achterwand om den druk van den vlak er tegenaan liggenden wal te weerstaan. De voor- en achterwand zouden dan in den opgeworpen grond geen sporen hebben achtergelaten, behoudens de enkele paalgaten die wij in het midden nog opmerken. Een andere verklaring van een en ander zou ik niet weten te geven, maar dit corps de logis, dat dan ongeveer 5×10 m groot zou zijn geweest, blijft natuurlijk min of meer hypothetisch. Het verdient echter wel de aandacht, dat zoowel in de vullingen van de meeste paalgaten als overal in den opgehoogden grond, duidelijk zichtbaar vooral in de wanden der sleuven, veel houtskool en verbrande leem gevonden werd tot ongeveer 75 cm boven den vasten grond, wat toch wel zeer sterk een leemvakwerkbouw doet vermoeden, die door brand vernield is. Die hoogte van 75 cm boven den vasten grond is dan wellicht het niveau van de kunstmatige ophooging geweest.

Merkwaardig is de vierhoekige donkere plek, die zich vlak ten oosten van dat vermoedelijke corps de logis in den daar ter plaatse lichten zandgrond vlak onder de oude humuslaag afteekende (afb. 8). Die plek mat ongeveer $2.20 \text{ m} \times 2.80 \text{ m}$. Het middengedeelte vormde een soort vloer van rooden leem van $1.50 \text{ m} \times 2 \text{ m}$. Om dien leemen vloer lag een dubbele rand. Aan de binnenzijde zeer vet, met grijze klei vermengd zand, aan de buitenzijde minder vet zand. Het profiel (coupe 25) geeft een duidelijken indruk van de constructie. De vloer van roode leem lag als het ware in een bak van zavelige grijze klei, waarvan de randen omhoog bogen. Wellicht moeten wij in dezen aanleg een keldertje zien met een vloer en wanden van klei om het vocht van het omringende zand te weren. Eenige jaren geleden vond ik in de duinen bij Schoorl de onmiskenbare overblijfselen van een groote plaggenhut uit omstreeks de 12e eeuw van een dergelijke constructie⁵⁾.

Een groot probleem vormde bij deze opgraving de zonderlinge donkere baan, die wij het eerst binnen den binnensten wal aantroffen en die aanvankelijk met dezen mee scheen om te buigen, maar tenslotte in westelijke zoowel als in noordelijke richting rechtdoor bleek te loopen onder den wal door en aan beide zijden in de gracht uitmondde. In boven aanzicht vertoonde dit grondspoor zich als een strook eenigszins vettig zand, aan beide zijden begrensd door een smalle strook zavelige klei. Die zavelige klei bleek een laag te zijn die onder het vettige zand doorliep en aan beide zijden omhoog boog (vgl. de coupes 21, 22 en 23). Kennelijk hadden wij hier niet te doen met een door menschenhanden gegraven geul, maar met een natuurlijken watergang, een later verlande bocht van de rivier, of althans een smal zijtakje, dat bij hoogen waterstand volliep. Met den aanleg van den burcht heeft dit heele ding, naar het mij voorkomt, niets te maken. In coupe 23 zien wij duidelijk, dat de oude humuslaag er ongestoord overheen loopt en enkele paalgaten doorsnijden het. Die zijn dus later, evenals de wal, die er gewoon overheen ligt.

Wat wij over dezen ouden burcht bij Keppel te weten hebben kunnen komen laat zich dus als volgt samenvatten.

De aanleg bestond uit een ongeveer rond kunstmatig plateau; met een doorsnede van ongeveer 13 m, waarvan de oorspronkelijke hoogte ongeveer $10.65 \text{ m} + \text{A.P.}$ bedragen zal hebben. Op dit plateau heeft zeer waarschijnlijk een gebouw van hout en leem gestaan van ongeveer $5 \times 10 \text{ m}$ met een er buiten tegenaan gebouwd of onder een uitbouw gelegen keldertje. Het was omsloten door een zandwal en een dubbele ringgracht.

4) Oudh. Med. VI.

5) Oudh. Med. N.R. XXI, blz. 37.

Van een poort of toegang door den wal is, zooals boven reeds werd opgemerkt, geen spoor gevonden. Wellicht kunnen wij ons ook dit detail niet primitief genoeg voorstellen. Men kan zich bijvoorbeeld indenken, dat de versterking toegankelijk was door middel van over de grachten gelegde planken, die in tijden van gevaar konden worden weggenomen en verder langs een smal pad over den wal heen, door de doornstruiken waarmede wij ons dezen begroeid zullen moeten denken en dat gemakkelijk versperd kon worden.

Wanneer wij de luchtfoto afb. 2 aandachtig bekijken, meenen wij nog iets te ontdekken

Afb. 8. Vierhoekige donkere plek (het keldertje).

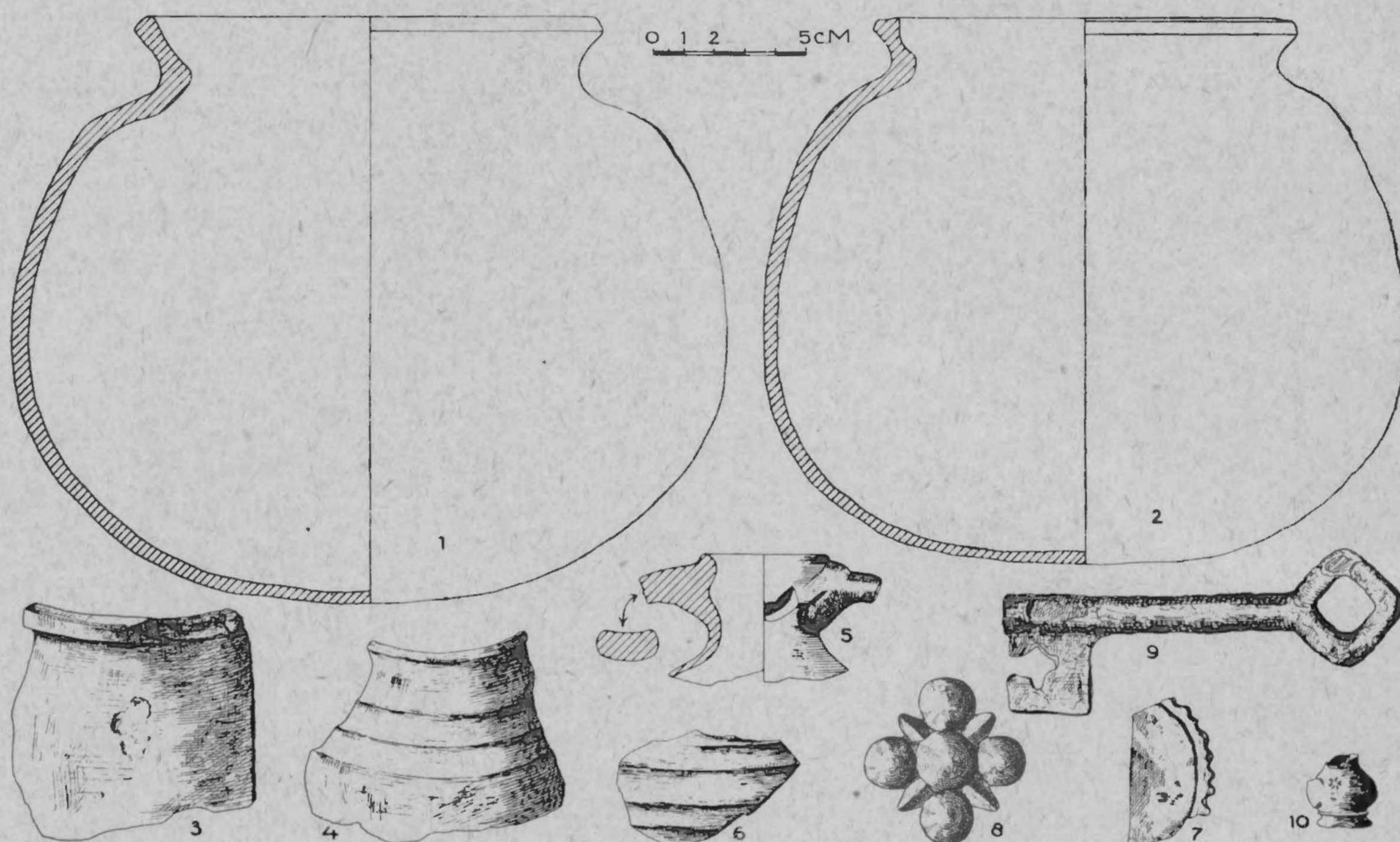
waarvan op het terrein zelf niets meer te onderscheiden was, nml. de wijdere omwalling van een voorburg, in stippellijn weergegeven op het situatiekaartje afb. 1. Een enkele sleuf, op dit terrein gegraven (zie de kaart afb. 4) leverde geen scherven of resten van gebouwen op maar het is, zooals wij boven al zagen, niet onwaarschijnlijk, dat op het gedeelte van dien voorburg, dat bij het graven van de tegenwoordige rivierbedding vernield is, een steenen gebouw heeft gestaan, gebouwd in een tijd, toen de primitieve hal van hout en leem, die wij op de burcht zelf veronderstellen, niet meer als woning voldeed.

De naam van den burcht is niet bekend. Ook schijnt er verder niets omtrent zijn geschiedenis te zijn overgeleverd. Misschien zou een nauwkeurig onderzoek in het archief van het

kasteel Keppel ten dezen nog iets kunnen opleveren. Die hoop schijnt niet ongegrond, want uit de bij de opgraving gevonden scherven krijgt men den indruk, dat de aanleg, of althans het steenen huis dat wij erbij vermoeden, nog tot laat in de 16e eeuw bewoond is geweest. Het is dus niet zoo waarschijnlijk, dat het spoorloos uit de acten verdwenen zou zijn.

De jongste ceramiek dan, bestaat uit eenige scherven van Duitsch steengoed uit de pottenbakkerijen van Frechen, Siegburg en het Westerwald, laat zestiendeëeuwsche vormen. Een enkel stukje is daarvan de moeite waard hier te vermelden omdat het zeldzaam is, nml. een miniatuurkannetje, blijkbaar kinderspeelgoed, thans nog 2.4 cm hoog. De hals en het oortje ontbreken helaas (afb. 9, 10). Ook een spinschijfje van steengoed hoort in deze rubriek.

Ongeveer uit denzelfden tijd dateeren ook drie scherven van een schotel van vroege majo-

Afb. 9. Enkele vondsten van de middeleeuwsche burcht bij Hoog-Keppel.

lica met een eenvoudig decor in blauw op wit tinglazuur. Een vrij groot aantal scherven van aardewerk met loodglazuur, sommige met een decor in ringeloortechniek, kan deels nog tot in de 15e eeuw terugreiken. Uit die eeuw dateeren ook eenige fragmenten van Jacobakannetjes. Al dit late aardewerk werd in den bovengrond van de wallen en vooral natuurlijk in de grachten gevonden.

Op het binnenterrein van den burcht, bij de boven beschreven paalgaten, voerde de chronologie van de scherven ons eenige eeuwen verder terug. Een enkel scherfje van vroeg steengoed met sterk geaccentueerde draairingen aan de buitenzijde, vermoedelijk van een tamelijk dikbuikig kannetje van gedrongen vorm, zou nog aan de 12e eeuw kunnen worden toegeschreven (afb. 9, 6). De rest van de vondsten bestond uit scherven van blauwgrijze kogelpotten, nog tamelijk zacht gebakken en met vroege randvormen. Ook een paar bodemfragmenten met stand-

ring van ditzelfde aardewerk waren erbij. Van twee groote kogelpotten waren voldoende scherven aanwezig om ze geheel te kunnen reconstrueeren. Zij zijn hierbij afgebeeld evenals twee fragmenten van kleine kogelpotjes (afb. 9, 1-4). Dit aardewerk moet uit de 10e-11e eeuw dateeren, evenals een zevental scherven van Pingsdorfer aardewerk, waarvan alleen een hals van een typisch amfoortje hier is afgebeeld (afb. 9, 5). Tenslotte zijn nog het hierbij afgebeelde stukje groenachtig glas, bodemfragmentje van een tumbelvormigen beker, de bronzen rozet, wellicht een beslagstuk van een paardentuig en de middeleeuwsche sleutel (afb. 9, 7-9) te vermelden. Uit coupe 25, door wat ik als een keldertje meende te moeten verklaren, kwamen een paar scherven van kogelpotten, evenals uit coupe 13 door de zware paalgaten aan de noordzijde.

Door al deze vondsten staat de dateering van den burcht in de 10e-11e eeuw wel onomstootelijk vast. Door de vondsten uit de 15e-16e eeuw, vooral buiten de eigenlijke burcht aan de noordzijde gedaan, tezamen met een vrij groot aantal middeleeuwsche baksteen, vindt onze hypothese van een later daar gebouwd steenen huis een krachtigen steun.

Zoo hebben wij dan uit de vrij schaarsche gegevens, die bij deze opgraving aan het licht kwamen, toch nog een eenigszins bevredigende voorstelling kunnen putten van den burcht, zooals die er in de 10e-11e eeuw moet hebben uitgezien en ons ook van de bewoning in de latere middeleeuwen, toen het oorspronkelijke houten gebouw zeker al lang niet meer bestond (immers er is een onderbreking in de schervenchronologie van twee à drie eeuwen) en door een steenen huis buiten de grachten vervangen was, een denkbeeld kunnen vormen.

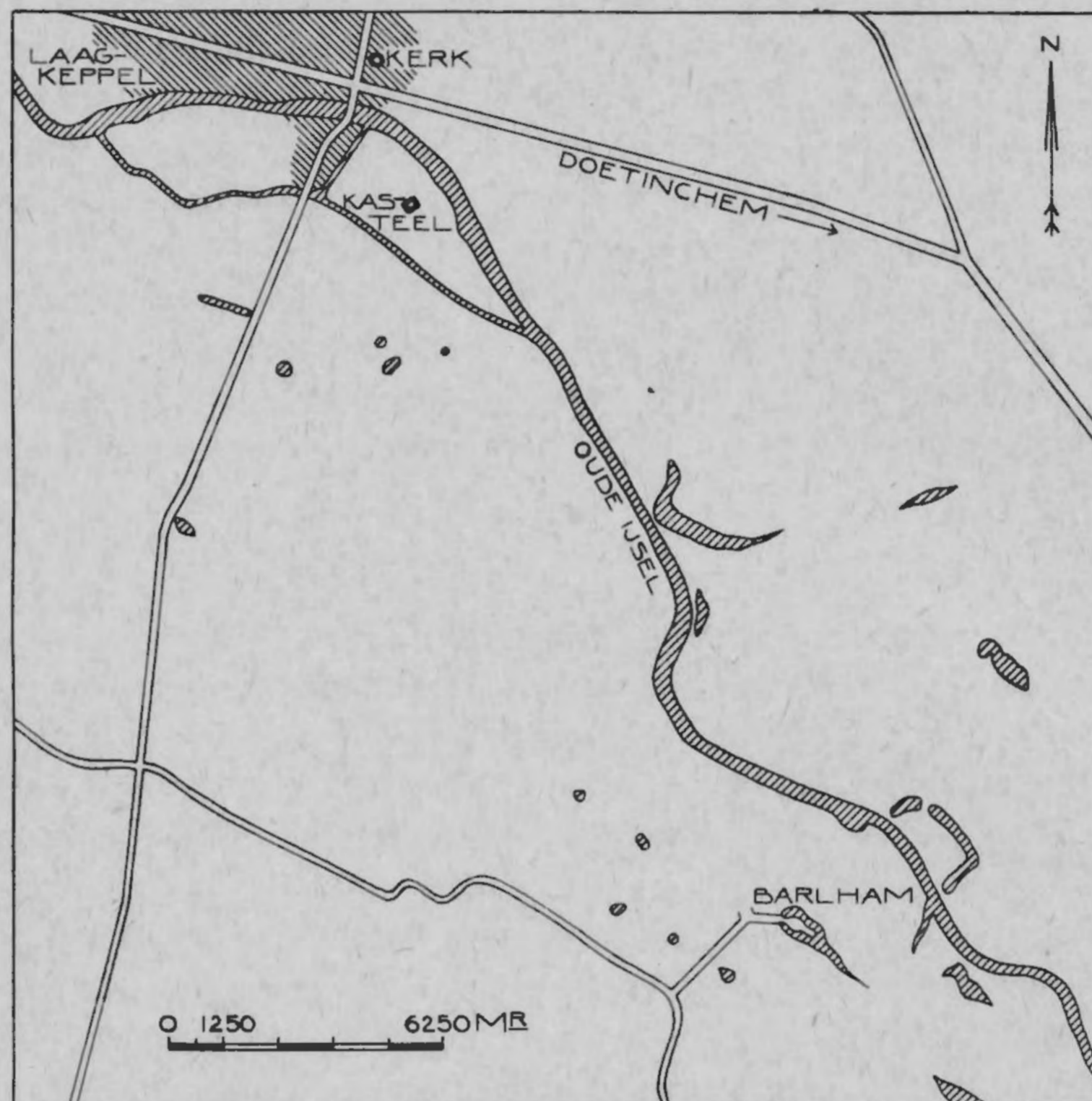
II BARLHAM

Met welwillende toestemming van Mevrouw de Douairière VAN PALLANDT VAN KEPPEL konden wij in den zomer van 1943 een onderzoek instellen naar de overblijfselen van het huis Barlham, ten zuidoosten van Laag-Keppel niet ver van den Ouden IJsel gelegen (vgl. het situatiekaartje afb. 10). De plaats waar het huis gestaan heeft (afb. 13) bestond, zooals de opgravingskaart, afb. 11, laat zien, uit een ongeveer 2 m hoogen heuvel op een grondplan in den vorm van een onregelmatigen vijfhoek met afgeronde hoeken, met een grootste doorsnede van ongeveer 33 m en door een gracht omgeven, die thans nog 8.50 à 9 m breed was. Daarvoor lag een onregelmatig ronde voorburcht, ongeveer tweemaal zoo groot als de eigenlijke burchtheuvel en eveneens omgeven door een ringgracht, die nu nog ongeveer 7 m breed was. Het geheel maakte den indruk van hoogen ouderdom en wij verwachtten midden op den burchtheuvel de grondsporen van een zwaren houten woontoren aan te zullen treffen, het kasteeltype uit de vroege middeleeuwen waarnaar wij in ons land zoo dikwijls gezocht hebben, maar nooit met volledig succes.

Voor het eerst komt de naam van het kasteel voor in een oorkonde van 1178, waarin een zekere HUBOLDUS DE BERNHAMME wordt genoemd⁶⁾, maar naar den vorm te oordeelen moet de aanleg ouder zijn dan het einde der 12e eeuw en HUBOLDUS zal ook wel niet de eerste heer van Barlham geweest zijn. Wij groeven allereerst een breede sleuf dwars door den geheelen burchtheuvel. Op den vasten grond van zavelige klei was de heuvel opgeworpen in een aantal lagen meer of minder sterk met klei vermengd zand (vgl. profiel A-B, afb. 12). Bovenop, in het midden, troffen wij nog eenige, meerendeels zeer ondiepe, paalgaten aan. Ongetwijfeld was dit hoogste gedeelte later eenigszins geslecht. Daaraan zal het wel te wijten zijn, dat er niet meer paalgaten

6) SLOET, Oorkondenboek. 395. Zie: J. S. VAN VEEN, Het huis Barlham en zijne bezitters. Maandbl. v.h. General. Herald. Genootsch. De Nederl. Leeuw. dl. 47, blz. 369.

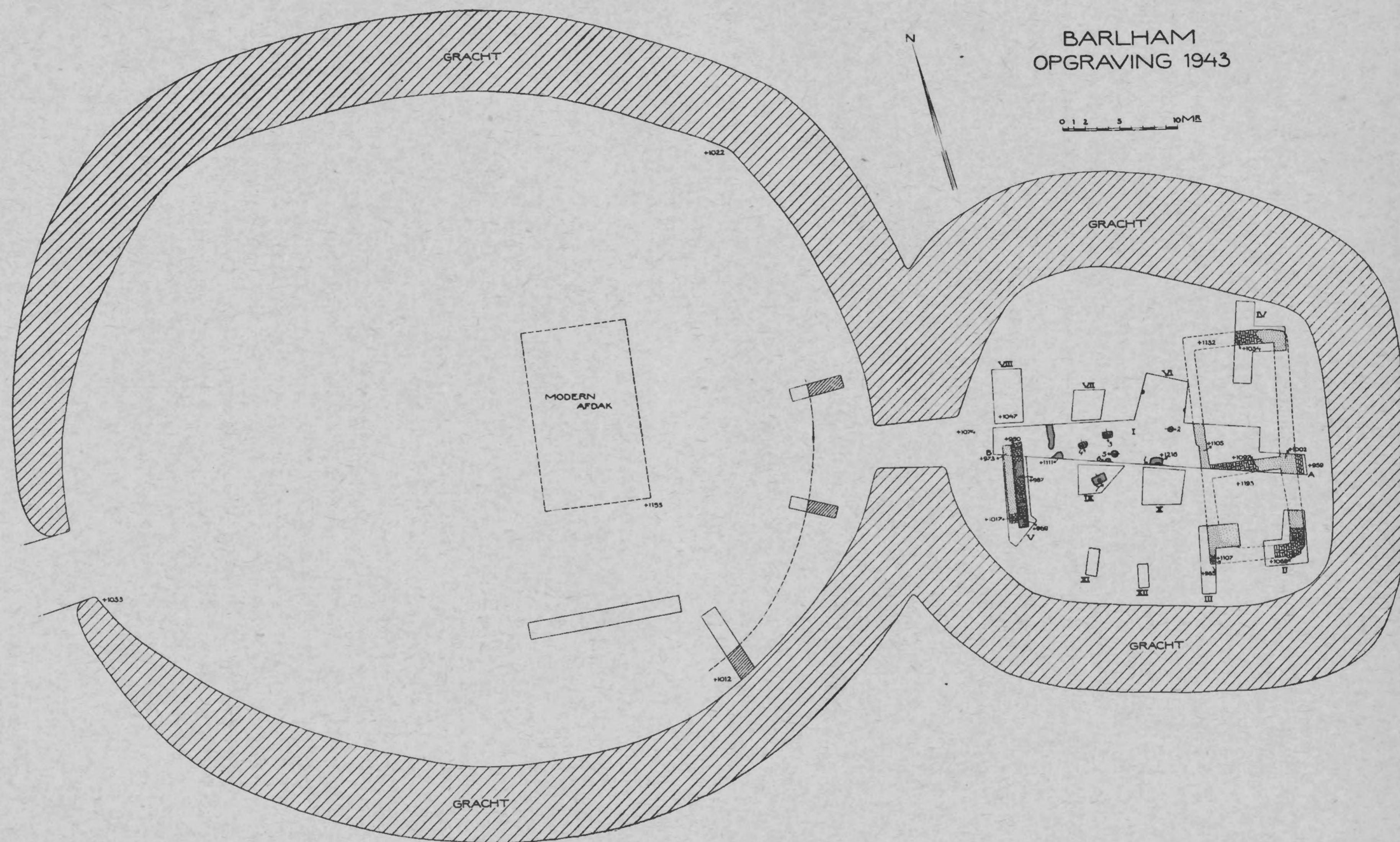
voor den dag kwamen, waaruit men met elkaar den grondslag van een houten woontoren zou hebben kunnen reconstrueeren. Maar in elk geval staat het vast, dat daar in de vroege middeleeuwen, vóór dat men in baksteen bouwde, midden op dien heuvel reeds een houten gebouw gestaan moet hebben, want scherven van vroege kogelpotten, juist daar, op het midden, bij die paalgaten gevonden, laten daaromtrent geen twijfel bestaan. De oorsprong van het huis Barlham moet tot de 10e-11e eeuw teruggaan, dat blijkt uit die vondsten met zekerheid. Wellicht heeft de bovengenoemde HUBOLDUS nog in den primitieven houten toren gewoond, maar zoo al niet reeds in zijn tijd, dan toch zeker in de 13e eeuw, is de burcht gemoderniseerd, want verder gravend vonden wij achter op den heuvel de grondvesten van een langwerpig gebouw van groote middel-

Afgb. 10. Barlham, situatiëkaartje.

eeuwsche baksteen. Met een paar sleuven kon de geheele plattegrond van dit gebouw, de kelderverdieping natuurlijk, worden vastgesteld. Twee kelderruimten naast elkaar gelegen, binnenwerks gemeten resp. 6.50×6 en 10×6 m vormden samen het gebouw, dat buitenom gemeten ongeveer 8.50×20 m groot was. Op sommige plaatsen was de fundeering nog tot een hoogte van vijf of zes steenlagen bewaard (afb. 14 en 15), maar de meeste muursporen waren nog slechts als een puinstrook te herkennen. Een en ander is op de tekening (afb. 11) aangegeven. De baksteen waren van het formaat 26 tot 29×12 tot 13×6 tot 7 cm.

Op de voorzijde van den heuvel vonden wij, heel diep, ruim een meter dieper dan het kelderfundament, nog een muurfundament ter lengte van 7.40 m (afb. 16). Het bestond eigenlijk uit twee muren los tegen elkaar, elk ongeveer 1 m dik. In de meest oostelijke vonden wij nog enkele steenlagen in situ en konden die deels ook nog onder het grondwater peilen. De westelijke muur

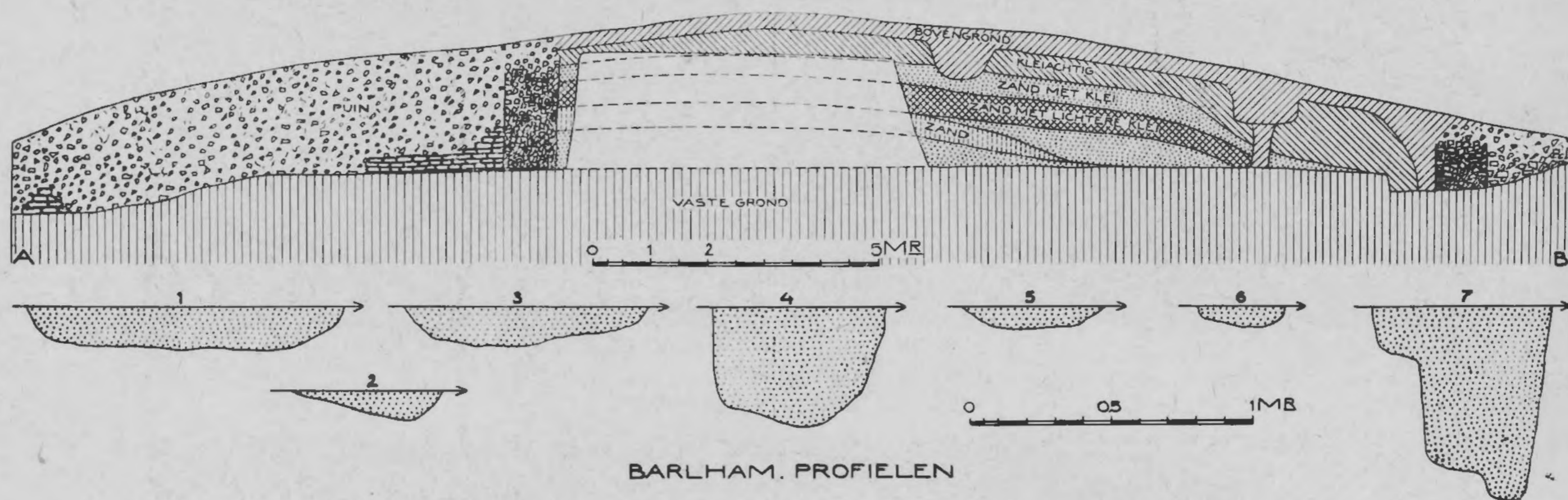

Afb. 11. Opgravingskaart.

was geheel uitgebroken, maar toch nog als een puinstrook te herkennen. Wellicht moeten wij hier een overblijfsel van een poort in zien. Het lag iets bezijden de plaats waar thans een dam in de gracht de verbinding met den voorburcht vormt. De bakstenen waren van hetzelfde groote formaat als die van het gebouw. Slechts een enkel steentje, daar los in den grond gevonden, blijkbaar van lateren datum, mat $17\frac{1}{2} \times 9 \times 5$ cm.

Verder werden op den geheelen heuvel geen fundamenten van steenen of grondsporen van houten gebouwen aangetroffen. Ook geen spoor van eenige ommuring noch in steen noch in den vorm van een houten palissadeering (paalgaten of een palissadegreppel). Indien er een steenen ringmuur geweest was en deze geheel was uitgebroken, hadden wij toch nog de ingraving voor het fundament moeten vinden, zooals ook de ingraving voor de zoo juist beschreven voormuur duidelijk in het profiel van onze sleuf te zien was (afb. 12).

Midden op den voorburcht stond een open graanschuur. Wij konden daar natuurlijk niet graven. Volgens mededeeling van den pachter, den heer JANSEN, waren er bij het zetten van die

Afb. 12. Barlham, profielen.

schuur nogal wat steenen gevonden. Het is zeer de vraag of men daarbij aan de fundamenten van een gebouw moet denken. Dat is midden op den voorburcht eigenlijk niet te verwachten. Een zoeksleuf op korten afstand leverde absoluut niets op. In een drietal sleuven aan den rand troffen wij geen spoor van een voormalige omheining in den vorm van een palissadeering of wat ook aan. Wel vonden wij de afscheiding van de gracht, die dus vroeger breeder geweest is. Vermoedelijk is de voorburcht vroeger wel wat hoger geweest, maar later afgegraven. Ongetwijfeld moeten er wel enkele stallen en schuren, wellicht van hout, gestaan hebben.

De schervenvondsten gaven ook hier een vrij duidelijk beeld van de chronologie. Wij zagen al, dat logischer wijze de oudste scherven, afkomstig van nog vrij zacht gebakken, vroege kogelpotten, met ronde randen, middenop, bij de paalgaten gevonden werden. Een gedeelte van die scherven liet zich weer tot het bovenstuk van zulk een kogelpot aaneenvoegen (afb. 17.1). Ook het grootste deel van een kannetje (een gedeelte van den voet en den hals met het oor ontbreken) van vroeg steengoed, misschien nog 12e eeuw, werd op die plek gevonden (afb. 17.2). Onder een paar vroege scherven, op andere plaatsen gevonden, valt nog een breed, bandvormig oor van een pot van Pingsdorfer aardewerk te vermelden, dat uit de ingraving voor den voormuur (wellicht de poort, zooals wij boven zagen) voor den dag kwam en vermoedelijk met het opwerpen van den heuvel in den grond geraakt is (afb. 17.3). De meeste vondsten deden wij

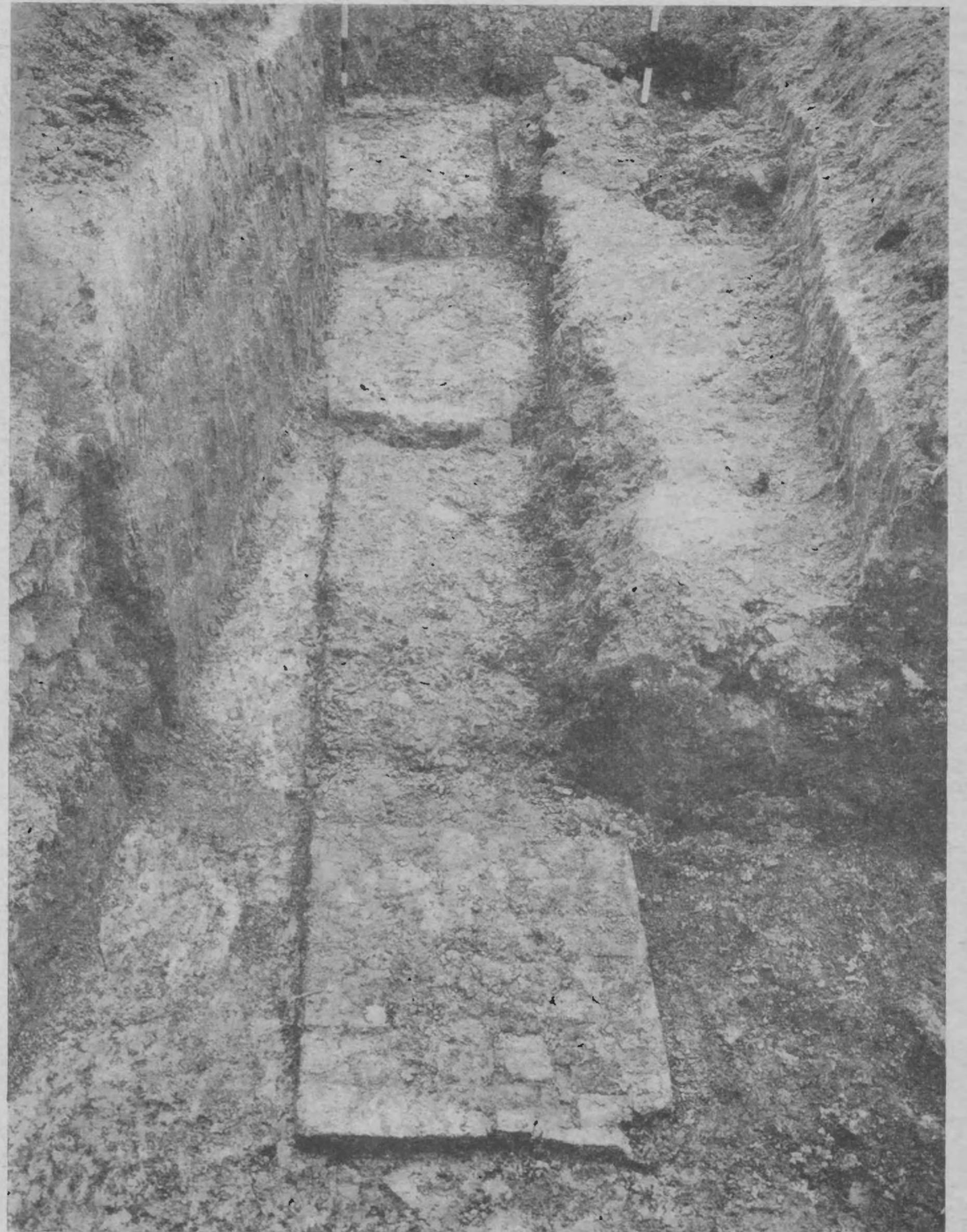
Afb. 13. Barlham. De Burchtheuvel vóór de opgraving.

Afb. 14. Sleuf II.

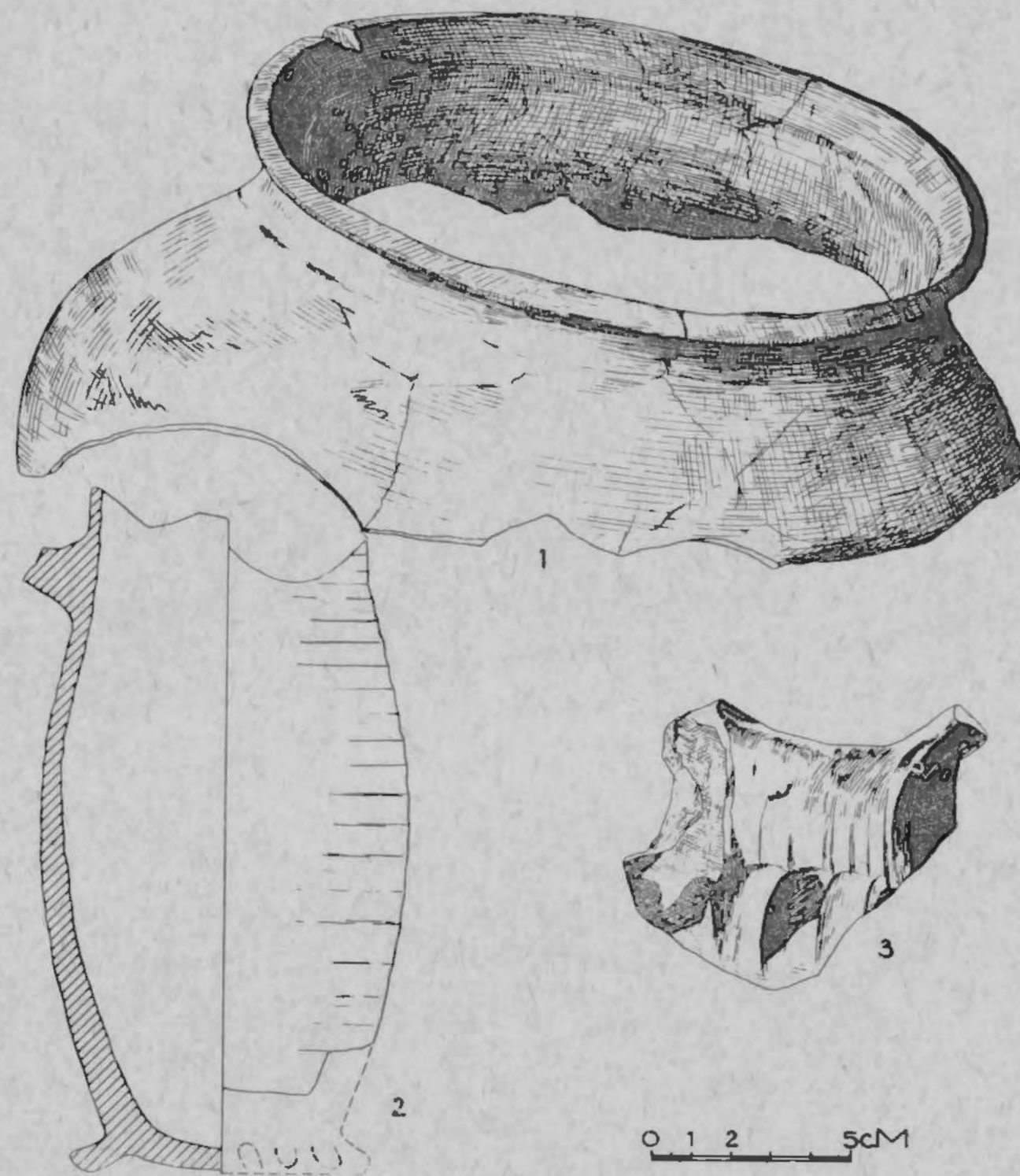

Afb. 15. Barlham. Oostelijk einde van sleuf I.

Afb. 16. Barlham. Sleuf V.

bij de fundamenten van het steenen gebouw. Scherven van blauwgrijs, vrij hard gebakken aardewerk, afkomstig deels van schotels, deels van potten met een gegolfden standring, de 13e en 14e eeusche nakomelingen van het oude kogelpottenvaatwerk, vrij veel scherven van de bekende lichtgrijze Jacobakannetjes uit de 15e eeuw, een groot stuk van hals en oor van een kan met mooi bruin zoutglazuur uit denzelfden tijd en een dito voetstuk, dat misschien tot dezelfde kan heeft behoord, fragmenten van kannen, aan de binnenzijde lichtgrijs van kleur, aan de buitenzijde met ijzerverf paarsbruin gesausd, wellicht in de 14e eeuw te dateeren, een fragmentje van rossig aardewerk van een zogenaamde grappen, d.i. een bol potje op korte pootjes, een paar scherven van kommen en schotels van rossig aardewerk, aan de binnenzijde met lood-

Afb. 17. Enkele vondsten van Barlham.

glazuur bedekt, dat zonder bijmenging van kleurstof op den baksteenkleurigen ondergrond een bruine kleur heeft en een enkel klein stukje met groen gekleurd loodglazuur. Alles dus vondsten, die de chronologie niet verder voeren dan tot het midden der 15e eeuw ongeveer. Een enkele scherf slechts, van Duitsch steengoed, grijs met decor in blauw, maakt een veel lateren indruk, nml. begin 17e eeuw. Als eenige vondst van niet-ceramischen aard valt een mooi zilveren Utrechtsch muntje te vermelden, een dubbele groot van bisschop Jan van Arkel (1342-'64). De voorzijde vertoont zijn hoofd in vooraanzicht met er onder het wapen van Arkel en het randschrift: JOH. EPV. TRAIECTENSIS. Op de keerzijde een gelijkarmig kruis met tusschen de armen: MON ETA TRA IEC en buitenom het randschrift BNDICTV SIT NOME DNI NRI IHV XPI 7).

W. C. BRAAT

7) V. D. CHIJS, De munten der bisschoppen v. d. heerlijkheid en de stad Utrecht tot in 1576. Verh. Teylers 2e Genootsch. 26e stuk, 7e dl., blz. 113 No 2 en Pl. IX. 2. Het exemplaar verschilt van de meeste andere munten van dezen bisschop slechts in de deeltekens tusschen de woorden der randschriften.

DE DATEERING
VAN HET ROMEINSCHE CASTELLUM OP „DE WOERD”
BIJ VALKENBURG Z.H.

INLEIDENDE OPMERKINGEN

Op „de Woerd”, ongeveer 800 m ten Z. van het dorp Valkenburg gelegen, werden vanwege het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden van 1922 tot 1927 iederen zomer opgravingen ondernomen, welke onder leiding stonden van wijlen Dr A. E. REMOUCHAMPS. Tengevolge van het overlijden van REMOUCHAMPS, in 1927, is het verslag over deze onderzoekingen gepubliceerd door Dr J. H. HOLWERDA¹⁾. Het gevondene betreft in hoofdzaak het verloop van een gracht met spits profiel, die een vierhoek met afgeronde hoeken omsluit van ongeveer 180 bij 120 m. Aan den Zuidkant is iets als een titulusgracht geconstateerd. Aangaande den wal en eventueele gebouwen, als praetorium en barakken, konden geen nadere gegevens verkregen worden, doordat het terrein reeds vroeger sterk was afgegraven; volgens HOLWERDA zou dit hebben plaats gevonden in de vroege middeleeuwen²⁾. De gevolgde opgravingsmethode bracht met zich mee, dat tijdens de opgravingen veel hinder van het grondwater werd ondervonden. Een voortgezet onderzoek, waarbij, in plaats van lange smalle sleuven, rechthoekige vlakken worden gegraven, zal zeer zeker nog goede aanvullende resultaten kunnen opleveren.

Aan het eind van het verslag deelt HOLWERDA voorts nog den negatieven uitslag mede van enkele op den Valkenburgschen dorpsheuvel — waarvan sedert lang Romeinsche vondsten bekend waren — gegraven proefsleuven, die — naar zijn zeggen — over een lengte van 75 m een beoordeeling van den grond toelieten. De uitgebreide opgravingscampagnes, welke van 1941

---

1) Cf. HOLWERDA, J. H.: Het Romeinsche castellum te Valkenburg (Z.H.). Oudheidkundige Mededeelingen uit 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, Nieuwe Reeks IX, 1928, p. 51-57 (met Duitsch résumé). Inleidend zegt HOLWERDA o.a.: „Uit Dr. REMOUCHAMPS' aantekeningen, kaarten en teekeningen heb ik onderstaand verslag samengesteld, aangevuld met enkele feiten die ik mij zelf nog met zekerheid herinnerde; voor een groot deel kon ik daarbij zijn kladontwerp volgen, hetwelk hij reeds voor een verslag betreffende het werk geschreven had”.

2) Volgens mededeelingen van verschillende dorpsbewoners geschiedde dit evenwel pas op het eind van de vorige eeuw. De wijze van afgraven, zooals HOLWERDA die l.c., p. 51 beschrijft, komt mij voor de vroege middeleeuwen niet erg aannemelijk voor.

tot 1943 onder leiding van Prof. Dr A. E. VAN GIFFEN in het dorp Valkenburg plaats hadden, hebben evenwel aangetoond, dat de reeks conclusies, die HOLWERDA uit REMOUCHAMPS' sleuven meende te mogen afleiden, onjuist is. De Valkenburgsche terp kan niet verklaard worden als een middeleeuwsche ophooging, opgeworpen met behulp van met cultuursporen vermengden grond van de Woerd, doch bevat de overblijfselen van een Romeinsch castellum in verscheidene duidelijk waarneembare stratigrafische perioden. Dat hier zelfs in de „diepste” lagen middeleeuwsch aardewerk voorkomt, is voor de dateering volkomen nietszeggend, zoolang niet is aangetoond, dat deze scherven niet in secundair gegraven kuilen gelegen waren.

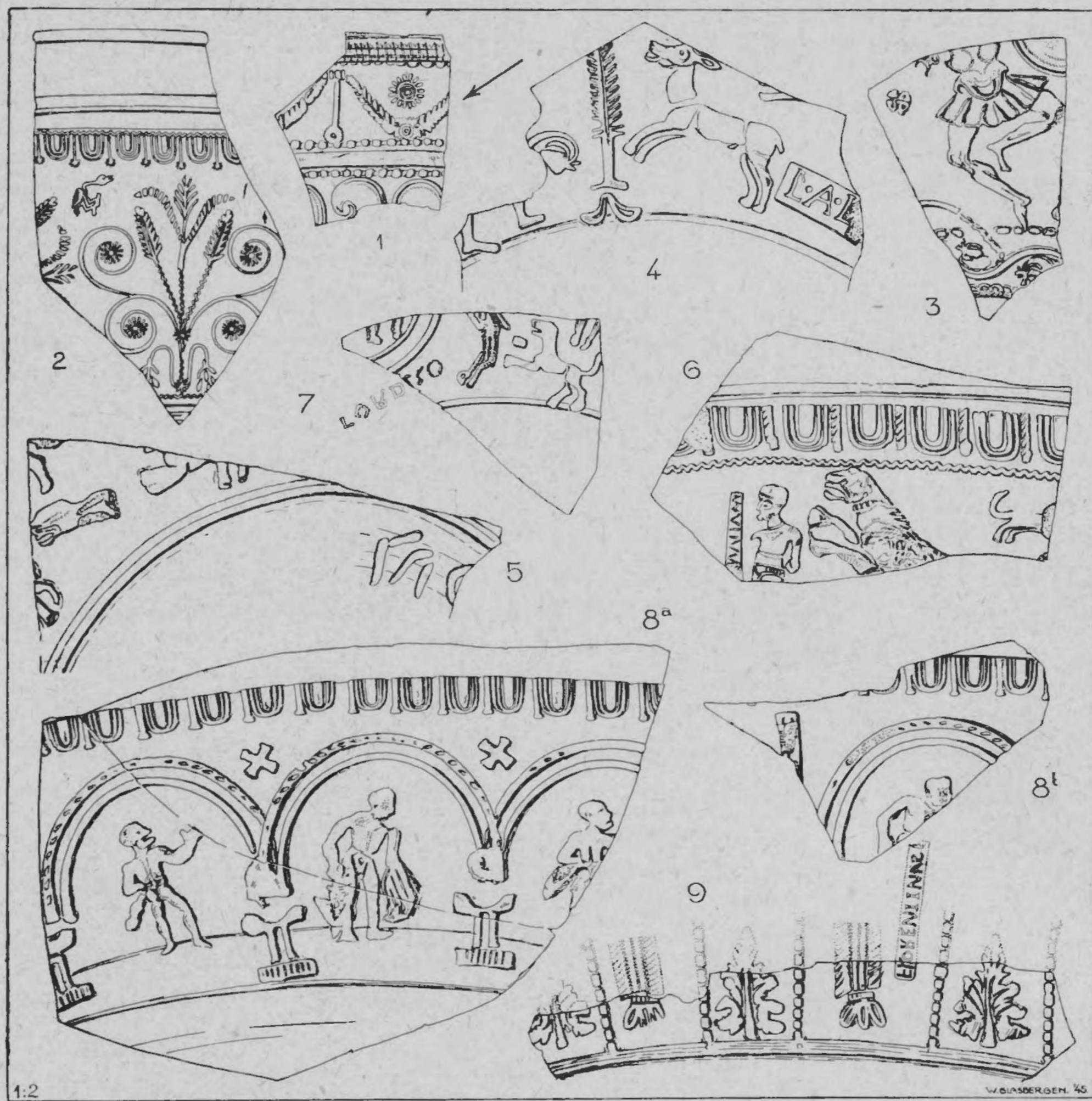
Aan mobiele vondsten is op de Woerd een rijke oogst verzameld. Hiervan bevindt zich een groote hoeveelheid in het Leidsche Museum, hoofdzakelijk bestaande uit Romeinsch materiaal, en wel: veel terra sigillata (Claudius — begin derde eeuw); veel gladwandig wit aardewerk [o.a. kruikhalzen (Claudius — begin derde eeuw), echter slechts enkele van vóór het jaar 70] zeer veel ruwwandig aardewerk; zeer veel „geverniste” borden (tweede eeuw); enkele stukken glanzend „gevernist” („gelakt”) aardewerk (eind tweede — begin derde eeuw); een enkele scherf met „gekamde” beschildering (tweede eeuw); zeer veel baksteen en tufsteen en tufsteen werpkogels; een aantal stukken baksteen en tufsteen en ten slotte enkele grondmonsters, — alles zonder nadere opgave van de vondstomstandigheden. Ook Karolingisch aardewerk is vertegenwoordigd.

In het bewuste verslag van HOLWERDA wordt aangaande de dateering van het castellum niets medegedeeld; terloops is met betrekking tot de vondsten slechts opgemerkt: „De vraag naar de nadere beteekenis van dit castellum en wat erbij gelegen heeft, hangt natuurlijk ook ten nauwste samen met die omtrent den tijd van zijn bestaan. De bestudeering van een vrij rijk schervenmateriaal zal hierop een zeker antwoord kunnen geven”³⁾.

Zooals reeds eerder gezegd, bestaan van de in Leiden bewaarde vondsten geen gegevens omtrent de stratigrafische ligging, hetgeen de wetenschappelijke waarde ervan zeer vermindert. Het feit, dat men het Romeinsche puin in het dorp voor secundair aldaar gedeponeerd materiaal aanzag, heeft er voorts helaas toe geleid, dat het niet voor noodzakelijk is geoordeeld om de twee vondstgroepen gescheiden te houden. Derhalve hebben wij bij de als van de Woerd afkomstig opgegeven vondsten in het Museum te Leiden te doen met een weliswaar grootendeels op die vindplaats verzamelde collectie, echter vermengd met een zeker percentage materiaal uit het dorp. — Een en ander werd ons duidelijk, doordat van een in 1942 op den dorpsheuvel aan het licht gekomen Zuidgallische, fragmentarisch bewaarde, sigillatakomp DRAGENDORFF 29 uit La Graufesenque een *a n p a s s e n d* bovenfriesfragment zich bevindt onder de te Leiden aanwezige vondsten van de Woerd (Afb. 18 : 1).

Daar nu het grootste gedeelte van deze uitgebreide, ongestratigrafeerde schervenmassa voor de tijdsbepaling slechts betrekkelijk ruwe gegevens kan verschaffen, wordt in het onderstaande getracht aan de hand van het daarvoor bij uitstek geschikte materiaal, namelijk de

3) HOLWERDA, J. H.: l.c., p. 55, noot 1; cf. ook BYVANCK, A. W.: Nederland in den Romeinschen tijd II, 1943, p. 420, en ten slotte het overigens waardevolle recente werk van H. VAN DE WEERD: Inleiding tot de Gallo-Romeinsche archeologie der Nederlanden, 1944, p. 73, waar een bij de Nederlandsche posterijen nogal eens voorkomende vergissing is herhaald! Het castellum op de Woerd bij Valkenburg aan den Rijn wordt hier namelijk beschreven als een belangrijk strategisch punt aan de Romeinsche heerbaan Keulen-Maastricht, en wel onder aanhaling van het artikel van HOLWERDA. Tevoren wordt op p. 62, onder verwijzing naar hetzelfde opstel een vesting te Valkenburg aan den Rijn vermeld!

Afb. 18.

terra sigillata⁴), tot een dateering van de Romeinsche verschijnselen op de Woerd te komen. Dankbaar maken wij hierbij gebruik van de aantekeningen, welke Dr W. C. BRAAT bij het doorwerken van de verzameling reeds vroeger heeft gemaakt.

4) In het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden geïnventariseerd onder de nummers: h. 1933/XII 63 (versierde terra sigillata); h. 1933/XII 64 (onversierde terra sigillata + bodems en onversierde bovenranden van versierde stukken).

Een vrij belangrijke verzameling Romeinsch aardewerk, waarin ook gesigioneerde terra-sigillata-scherven, moet zich bevinden in bezit van Mevrouw C. WISBOOM VAN GIESSENDAM, geb. COLLOT D' ESCURY, eigenares van een gedeelte van het land op de Woerd, die indertijd aldaar particuliere delverijen heeft ondernomen. Deze collectie was voor ons evenwel niet toegankelijk.

Een klein aantal aardewerkfragmenten (o.a. Afb. 21), benevens een aardige muntenverzameling van de Woerd — waarin o.a. een aureus van Tiberius — wordt bewaard door den heer N. ZANDBERGEN WZN te Rijnsburg en zijn zoon W. ZANDBERGEN te De Zilk, die het terrein grootendeels in gebruik hebben. Munten van de Woerd zijn voorts verspreid onder vele arbeiders, die daar in den loop der jaren hebben gewerkt.

Achtereenvolgens worden behandeld ⁵⁾:

- I. De vertegenwoordigde sigillata-vormen;
- II. Pottenbakkersstempels op terra sigillata;
- III. Verdeeling van de versierde terra sigillata over de verschillende fabricatiecentra;
- IV. Graffiti.

I. DE VERTEGENWOORDIGDE SIGILLATA-VORMEN

De volgende typen komen voor:

1. *Borden*: een enkele DRAGENDORFF (15/17) (Nero); weinig DRAGENDORFF 18 (Nero—Flavii); een aantal DRAGENDORFF 18/31 (Flavii) en LUDOWICI Tq (IIa-b); een enkele CURLE 15 (IIc); veel LUDOWICI Sa en Sb (IIB-IIIa); weinig DRAGENDORFF 32 (IId-IIIa);
2. *Schalen en schaaltes*: enkele DRAGENDORFF 36 (Flavii); enkele LUDOWICI Th (IIB) en LUDOWICI S1 (= OELMANN, Niederbieber 18; IIb);
3. *Kommetjes*: een enkele DRAGENDORFF 24 (Nero-Vespasianus); een aantal DRAGENDORFF 27 (Id-IIb); veel DRAGENDORFF 33 (vooral de latere vormen uit IIB-IIIa); een enkele DRAGENDORFF 35 (Flavii-IIa);
4. *Kommen en bekens met relieffersiering*: 10 stukken DRAGENDORFF 29 (Claudius—± 85); 4 fragmenten DRAGENDORFF 30 (Claudius—± 75 en IIc); 242 exemplaren DRAGENDORFF 37 (Id-IIIa);
5. *Vaasjes met glasslijp- of barbotineversiering*: een enkele DÉCHELETTE 72 (IId-IIIa);
6. *Wrijfschalen*: zeer veel DRAGENDORFF 45 (IIB-IIIa); een enkele LUDOWICI RSMd (IIB).

Dit korte overzicht laat zien, dat de vormen uit den tijd tusschen 50 en 70 na Chr. slechts door enkele fragmenten DRAGENDORFF (15/17; 18; 24; 27; 29 en 30 vertegenwoordigd zijn. Flavische en tweede-eeuwsche typen zijn goed gerepresenteerd, in het bijzonder die vormen, welke karakteristiek zijn voor de tweede helft van de tweede en ook nog voor het begin van de derde eeuw.

⁵⁾ Bij het citeeren van de gebezigde vakliteratuur worden de volgende afkortingen gebruikt:

- CURLE = CURLE, J.: A Roman frontier post and its people. The fort of Newstead in the parish of Melrose. 1911.
 DÉCHELETTE = DÉCHELETTE, J.: Les vases céramiques ornés de la Gaule romaine I & II. 1904.
 DRAGENDORFF = DRAGENDORFF, H.: Terra sigillata. Bonner Jahrbücher XCVI-XCVII, 1895, p. 18-155.
 FÖLZER = FÖLZER, E.: Die Bilderschüsseln der ostgallischen Sigillata-Manufakturen. 1913.
 KLUMBACH, M. Z. 1933 = KLUMBACH, H.: Der Sigillata-Töpfer L.A.L. Mainzer Zeitschrift XXVIII, 1933, p. 60-68.
 KNORR, Cannstatt & Köngen = KNORR, R.: Die verzierten Terra sigillata-Gefässe von Cannstatt und Köngen-Grinario. 1905.
 KNORR, T. S. 1919 = KNORR, R.: Töpfer und Fabriken verzierter Terra-Sigillata des ersten Jahrhunderts. 1919.
 KNORR & SPRATER, Blickweiler & Eschweiler Hof = KNORR, R. & SPRATER, F.: Die westpfälzischen Sigillata-Töpfereien von Blickweiler und Eschweiler Hof. 1927.
 LUDOWICI = LUDOWICI, W.: Katalog V. Stempel-Namen und Bilder römischer Töpfer aus meinen Ausgrabungen in Rheinzabern. 1927.
 OELMANN, Niederbieber = OELMANN, F.: Die Keramik des Kastells Niederbieber. Materialien zur römisch-germanischen Keramik, Heft 1. 1914.
 OSWALD = OSWALD, F.: Index of Potters' Stamps on Terra Sigillata. 1931.
 OSWALD, Figure-Types = OSWALD, F.: Index of Figure-Types on Terra Sigillata. 1936-1937.

II. POTTENBAKKERSSTEMPELS OP TERRA SIGILLATA

Afb. 19	Lezing	Pottenbakker	Herkomst	Dateering naar Oswald	Type	Opmerkingen
1	ATTIANVS (retrograde)	Attianus (iii)	Rheinzabern	„Antonine”	LUDOWICI Sb	H.w. 1) ± 150.
2	L·A·L	Avitus (iv)	Eschweiler Hof	Hadrianus-„Antonine”	DRAGENDORFF 37	Stempel tusschen versiering. H.w. IIB-c. Afb. 18: 4.
3	BASS	Bassus (i)	La Graufesenque	Tiberius-vroeg Vespasianus	DRAGENDORFF 24 h.w.	Nero-Vespasianus.
4	XVSF ··	Bonoxus h.w.	Lezoux	Traianus-Hadrianus	Bord (DRAGENDORFF 18 h.w.)	„F” kopstaand. Het stuk is uitgevoerd in Zuidgallisch aandoende techniek. H.w. nog eind eerste eeuw.
5	VTIVSF	Cillutius	Rheinzabern	„Antonine”	LUDOWICI Sa	H.w. II B.
6	FL (retrograde)	Florentinus	Rheinzabern	„Antonine”	DRAGENDORFF 30	Stempel tusschen versiering. H.w. IIB-c. Volledig: FLORENTINVSF. Afb. 18: 9.
7	OFIVCV	Iucundus (i)	La Graufesenque	Claudius-Flavii	DRAGENDORFF 18	Nero-Vespasianus.
8	IVSTVSF	Iustus (iii)	Ittenweiler & Rheinzabern	Hadrianus-„Antonine”	LUDOWICI Sb	H.w. II B.
10	LOSSAE	Lossa	Trier	„Late Antonine”	LUDOWICI Sa	IId-IIIa.
11	LVC (retrograde)	Lucanus (ii) ?	Heiligenberg & Rheinzabern	Hadrianus-„Antonine”	DRAGENDORFF 37	Afdruk van graffito in den vormschotel, onder versiering. IIB-c. Afb. 18: 5.
12	LVCINVS	Lucinus (ii)	Rheinzabern	„Antonine”	LUDOWICI Sb	Stempel in kerfring. „S” retrograde. H.w. II B.
13	LVCINVS	Lucinus (ii)	Rheinzabern	„Antonine”	LUDOWICI Sb h.w.	Identiek met het vorige stempel; ook in kerfring. H.w. II B. Zie graffiti, no 4.
14	MAIANI (?)	Maianus (i) ?	Lavoie	Hadrianus-„Antonine”	DRAGENDORFF 27	Door cirkel om centrum gesneden. IIB.
15	MA · NIF	Magnus (ii)	Heiligenberg & Kräherwald	Traianus-Hadrianus	LUDOWICI Sb	Stempel in kerfring. IIB(-c ?).
16	MAI·IAAVS	Maiiaaus	Trier	„Late Antonine”- begin derde eeuw	LUDOWICI Sb h.w.	H.w. IId-IIIa.
17	MAI IAA (retrograde)	Maiiaaus	Trier	„Late Antonine”- begin derde eeuw	DRAGENDORFF 37	Stempel tusschen versiering; indirect met hetzelfde naamstempel ingedrukt als het voorgaande. H.w. IId-IIIa. Afd. 18: 6.
18	CELLINVS	Marcellianus (ii)	Heiligenberg; Mandeure (?) & Rheinzabern	Hadrianus-„Antonine”	LUDOWICI Sb	Het Valkenburgsche stuk h.w. Rheinzabern. II B.
19	MARCI	Marcus (iii)	Rheinzabern & Trier	„Late Antonine”	LUDOWICI Sa	Misschien Marcus (ii); Lezoux; Hadrianus-„Antonine”. II B.
20	FMATER	Maternus (i)	Lezoux	Domitianus- „Antonine”	DRAGENDORFF 18	Volledig: OFMATER. Secundair geheel zwart gebrand. H.w. Domitianus-Traianus.
9	MIICCOFIIC (retrograde)	Mecco	Rheinzabern	Hadrianus-„Antonine”	LUDOWICI Sa	IId-IIIa.
21	MELAVSVSF	Melausus	Heiligenberg & Rheinzabern	Traianus-„Antonine”	LUDOWICI Sa	Vermeld in Oswald, Stamps, p. 200. II B.
22	MILVROF	Melluro	Trier	„Antonine”	LUDOWICI Sa of Sb	H.w. IIB-IIIa.
23	NI (of IN ?)	Niger (?)	Banassac & La Graufesenque	Claudius-Vespasianus	DRAGENDORFF 17	H.w. Nero-Vespasianus.
24	OPATR̄C h.w.	Patricius (i)	La Graufesenque	Nero-Domitianus	DRAGENDORFF 27	Domitianus.
25	BIINVS	Sabienus h.w.	Rheinzabern	„Antonine”	LUDOWICI Sb h.w.	II B.
26	·OFS·	Sabinus (ii)	Lezoux	Traianus-Hadrianus	DRAGENDORFF 27	IIa-b.
27	CAFX	Tocca	Lavoie; Avocourt & Blickweiler	Traianus-„Antonine”	DRAGENDORFF 27 h.w.	Cf. Knorr & Sprater, Blickweiler & Eschweiler Hof, p. 110, no 28d. IIa-b.
28	TOCC	Tocca ?	Lavoie; Avocourt & Blickweiler	Traianus-„Antonine”	LUDOWICI Sb	Stempel in kerfring. H.w. ± 150.
29	ILO (retrograde)	Tordilo	Trier	Eind tweede-begin derde eeuw	DRAGENDORFF 37	Afdruk van graffito in den vormschotel, tusschen versiering. Volledig: TORDILO (retrograde). IId-IIIa. Afb. 18: 7.
30	OFVIRILI	Virilis (i)	La Graufesenque	Flavii	DRAGENDORFF 18	Vespasianus.
31	OF·VITA·	Vitalis (i)	La Graufesenque	Claudius-Domitianus	Navel van bord (h.w. DRAGENDORFF 18 of 18/31)	Vespasianus-vroeg Domitianus.
32	VOC (retrograde)	Vocutosus	Oost-Gallië	—	LUDOWICI Sa	Volledig: VOCVTOSVS (retrograde), zooals blijkt uit een bij de opgravingen van 1492 op den dorpsheuvel te Valkenburg gevonden exemplaar (inventarismerk: 1942/VI 2052) op een bord Ludowici Sa. II B-IIIa. — Onjuist volgens Oswald „misreading for Volontossus”.
33	RBANVSFI	Urbanus (ii) h.w.	Heiligenberg & Trier	Hadrianus-„Late Antonine”	LUDOWICI Sa	H.w. II B-IIIa.
34	?	—	Oost-Gallië	—	LUDOWICI Sa	II B-IIIa.
35	ANIVS	—	Rheinzabern?	—	LUDOWICI Sb (of Sa?)	Stempel in kerfring. IIB-c.
36	VSFE	—	Rheinzabern?	—	LUDOWICI Sb	H.w. ± 150.
37	VSF	—	Oost-Gallië	—	LUDOWICI Sb h.w.	Nog rest van een letter „S”? IIB-c.
38	ITAI (?)	—	Oost-Gallië	—	Navel van bord (LUDOWICI Sa of Sb h.w.)	II B.
39	A of A (retrograde)	—	Rheinzabern?	—	LUDOWICI Sb h.w.	II B.
40	O	—	La Graufesenque	—	DRAGENDORFF 18	Afkorting van O(fficina). Vespasianus.
41	R · C (?)	—	Rheinzabern	—	DRAGENDORFF 37	Stempel tusschen versiering. IIC. Afb. 18: 8 en b. Cerialis?
42	T.VIII (?)	—	Oost-Gallië	—	LUDOWICI Sb	II B.
43	?	—	La Graufesenque	—	DRAGENDORFF 27	Door cirkel om centrum gesneden. Vespasianus-Domitianus.
(44)	?	—	Oost-Gallië	—	LUDOWICI Sb	Hoekje, met miniem fragment van een streep van een letter. Niet afgebeeld. II B-IIIa.
(45)	?	—	Oost-Gallië	—	LUDOWICI Sa of Sb	Hoekje, zonder spoor van een letter. II B-IIIa.
46	9 noppen in een cirkel	—	Oost-Gallië	—	DRAGENDORFF 32 h.w.	IId-IIIa.

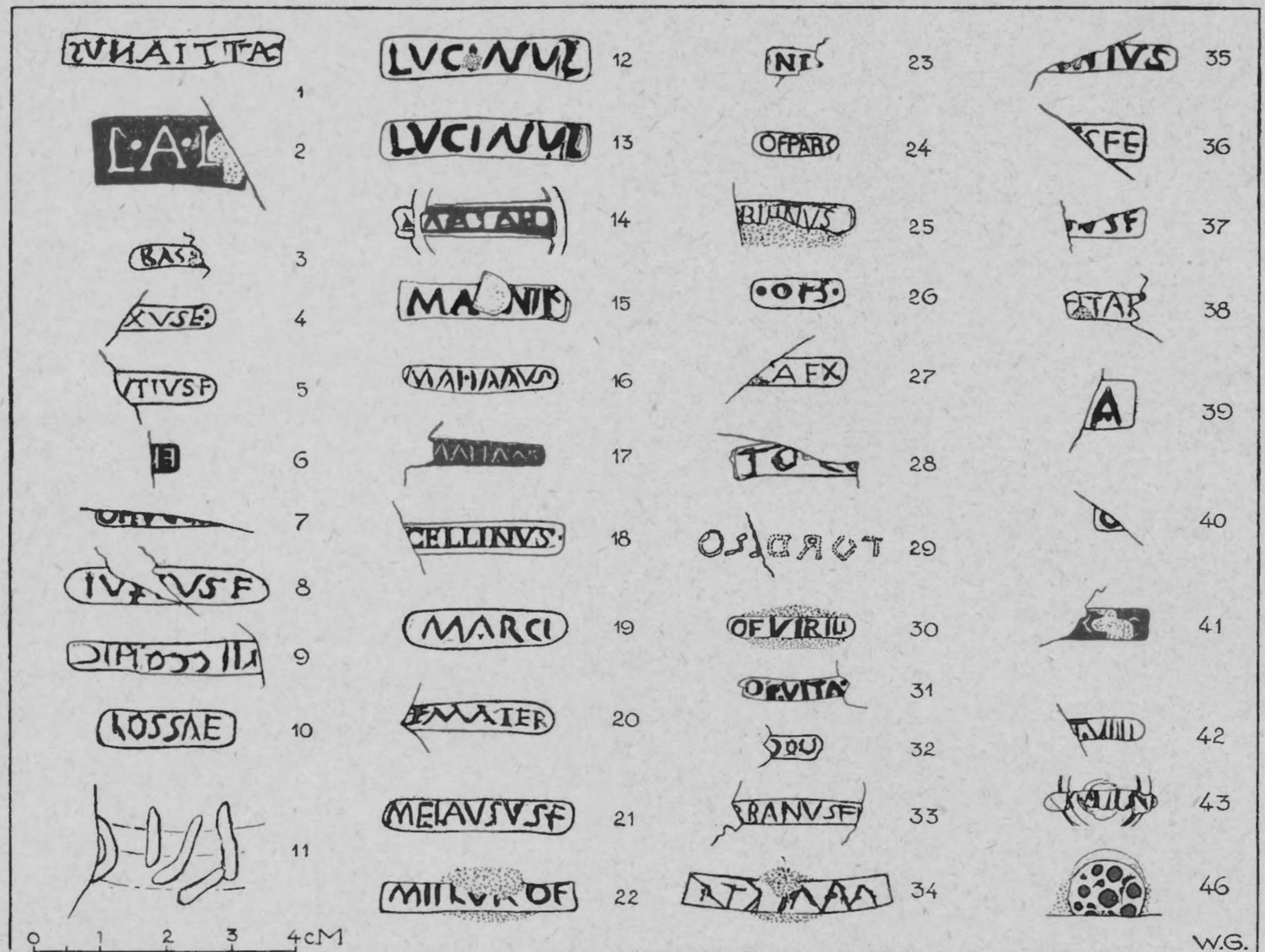
1) H.w. = hoogst waarschijnlijk.

Niet gezien de te Leiden slechts als potloodafwrijfsel aanwezige stempels;]CINTVGNATV[(Cintugnatus van Lavoye; Ittenweiler; Heiligenberg; Rheinzabern & Sinzig; Traianus-„Antonine”);]NICI;]FEC en zeven tengevolge van het slechte afwrijfsel onleesbare fragmenten.

Behalve drie stempels, die nog uit den tijd vóór de regeering van Vespasianus kunnen dateren (nos 3, 7 en 23), omvat de stempellijst dus 5-6 stukken uit den Flavischen tijd en een

Afb. 19.

klein aantal, dat onder de regeeringen van de keizers Traianus en Hadrianus is ontstaan. De groote meerderheid is echter uit de periode, die Oswald „Antonine” noemt, en waaronder wij den tijd van Antoninus Pius tot Commodus meenen te moeten verstaan. Verder is ook de door OSWALD als „Late Antonine” aangeduide periode, waartoe wij, behalve de regeering van Commodus, ook nog de eerste tien jaar van de derde eeuw rekenen, door verscheidene stempels gerepresenteerd. Hieronder bevindt zich een voor dien tijd karakteristiek figuurstempel (no 46).

III. VERDEELING VAN DE VERSIERDE TERRA SIGILLATA OVER DE
VERSCHILLENDE FABRICATIECENTRA

Centrum	Activiteits- periode	Voorhanden fragmenten	Dragendorff 29	Dragendorff 30	Dragendorff 37	Dateering
La Graufesenque	30—90	27	10	3	14	IB
Lezoux	50—170	2	—	—	2	Ila-b
Chémery-Faulquemont . . .	90—130	6	—	—	6	Ila
La Madeleine	110—130	11	—	—	11	Ila-b
Heiligenberg	100—130	1—2	—	—	1—2	Ilb
Lavoye	120—200	16	—	—	16	Ilb-c
Blickweiler	105—140	1	—	—	1	Ilb
Eschweiler Hof	130—160	2—3	—	—	2—3	Ilb-c
Rheinzabern	130—200	38—39	—	1	37—38	IIB
Trier	110—260	131	—	—	131	IIB-Illa
Onzeker (alle Oostgallisch)		8	—	—	8	II
Totaal		256	10	4	242	IB-Illa

De versierde producten van het fabricatiecentrum La Graufesenque in Zuid-Gallië zijn vertegenwoordigd door de vormen DRAGENDORFF 29, 30 en 37.

Onder de kommen DRAGENDORFF 29 bevinden zich één Claudisch en één Neronisch stuk, voorts acht fragmenten uit den tijd van Vespasianus tot vroeg-Domitianus. De drie scherven van Zuidgallische, waarschijnlijk eveneens uit La'Graufesenque afkomstige bekers DRAGENDORFF 30 zijn respectievelijk vervaardigd onder de regeering van Claudius, Nero-Vespasianus en Vespasianus-Domitianus. De veertien resten van Zuidgallische kommen DRAGENDORFF 37 zijn alle Flavisch, een drietal ervan zelfs Domitianus — vroeg-Traianus. Van deze producten zijn gereproduceerd:

Afb. 18: 1. Vorm: DRAGENDORFF 29. Bovenfriesfragment met klein gedeelte van het benedenfries, aanpassend aan een in 1942 op den Valkenburgschen dorpsheuvel gevonden kom. Van deze scherf kan dus met zekerheid vastgesteld worden, dat hij afkomstig is uit de sleuven van Dr REMOUCHAMPS op den Valkenburgschen dorpsheuvel. Dateering: Claudius.

Afb. 18: 2. Vorm: DRAGENDORFF 30. Wandfragment van een prachtige, zeer fijn uitgevoerde beker. Een zeer stijlverwant stuk bij MARTIN, H.: Overzicht der Romeinsche vondsten bij de opgravingen te Katwijk in 1910 en 1911, Oudh. Med. van het Rijksmus. van Oudh. te Leiden, Oude Reeks VI, 1912, afb. 48 (midden links). Beide stukken vermoedelijk uit het atelier van Masclus van La Graufesenque; cf. KNORR, T. S. 1919, Taf. 52 en p. 57-59. Dateering: Claudius.

Afkomstig uit de fabrieken van Blickweiler is de interessante scherf:

Afb. 18: 3. Vorm: DRAGENDORFF 37. Met de corybant = OSWALD, Figure-Types, no 172. Waarschijnlijk uit denzelfden vormschotel als KNORR & SPRATER, Blickweiler & Eschweiler Hof, Taf. 38: 2. Vermoedelijk van denzelfden pottenbakker als KNORR, Cannstatt & Köngen, Taf. VI: 3. Dateering: Hadrianus.

In het fabricatiecentrum Eschweiler Hof vervaardigd is het gesigioneerde stuk:

Afb. 18: 4. Vorm: DRAGENDORFF 37. Stempel tusschen de versiering: L · A · L[, Avitus (iv) van Eschweiler Hof. Stempellijst no 2. Cf. voor dezen interessanten pottenbakker KLUMBACH, M. Z. 1933, Dateering: Hadrianus.

Onzeker is de herkomst van de scherf met signatuur:

Afb. 18: 5. Vorm: DRAGENDORFF 37. Afdruk van graffito in den vormschotel: LVC[(retrograde). Misschien Lucanus (ii) van Heiligenberg en Rheinzabern. Stempellijst no 11. De haas o.a. op het fragment HOLWERDA, Arentsburg, Afb. 81: 17. Dateering: Antoninus Pius.

Van de 131 scherven van Triersch fabriek is een aantal uit de werkplaatsen van den pottenbakkerskring Criciro-Censorinus-Dexter; verder zijn producten van Maiiaaus, Tordilo, Comitialis, Alpinus en andere Triersche fabrikanten voorhanden. Ook bevinden zich onder de vondsten van de Woerd vier fragmenten van kommen DRAGENDORFF 37 en één fragment van een beker DRAGENDORFF 30 met rouletteversiering, waarschijnlijk alle te Trier vervaardigd (tweede helft van de tweede eeuw). Twee gesigioneerde Triersche stukken zijn gereproduceerd:

Afb. 18: 6. Vorm: DRAGENDORFF 37. Stempel tusschen de versiering: MAIIAA[(retrograde), Maiiaaus van Trier. Stempellijst no 17. Op dit stuk de figuurstempels, eierlijst = FÖLZER 941; man = FÖLZER 517; leeuw = FÖLZER 652 (?); leeuwte = FÖLZER 593; zigzaglijn = FÖLZER 930. Stijlverwant de stukken FÖLZER, Taf. VIII: 22 en Taf. IX: 54 (beide uit denzelfden vormschotel), door FÖLZER toegeschreven aan Maiiaaus. Dateering: Marcus Aurelius-Septimius Severus.

Afb. 18: 7. Vorm: DRAGENDORFF 37. Graffito tusschen de versiering:]ILO (retrograde); Tordilo van Trier. Stempellijst no 29. Op dit stuk de figuurstempels: leeuw = FÖLZER 595; haas = FÖLZER 677. De concentrische ringen op de aan Tordilo toegeschreven kom FÖLZER, Taf. XIX: 19 uit Vechten. Cf. voorts ook de door Tordilo gesigioneerde kom FÖLZER, Taf. XIX: 1; 1a en 1b (Zugmantel) en de aan Tordilo toegeschreven kom FÖLZER, Taf. XX: 5, uit Arentsburg. Dateering: Marcus Aurelius-Septimius Severus.

Onder de 38-39 scherven uit Rheinzabern bevinden zich de stukken met pottenbakkersmerk:

Afb. 18: 8 a en b. Vorm: DRAGENDORFF 37. Stempel tusschen de versiering: ? Stempellijst no 41. Op dit stuk de figuurstempels: eierlijst = LUDOWICI R 89; man met knots = LUDOWICI M 200; Hercules = LUDOWICI M 110; zetelvorming ornament = LUDOWICI O 32; kruisje = LUDOWICI O 105; boog = LUDOWICI KB 73 (?). Een scherf van een kom uit denzelfden vormschotel bij KNORR, Cannstatt & Köngen, Taf. XXIV: 8, met slecht leesbaar stempel, waarschijnlijk van Cerialis van Rheinzabern. Dateering: Marcus Aurelius.

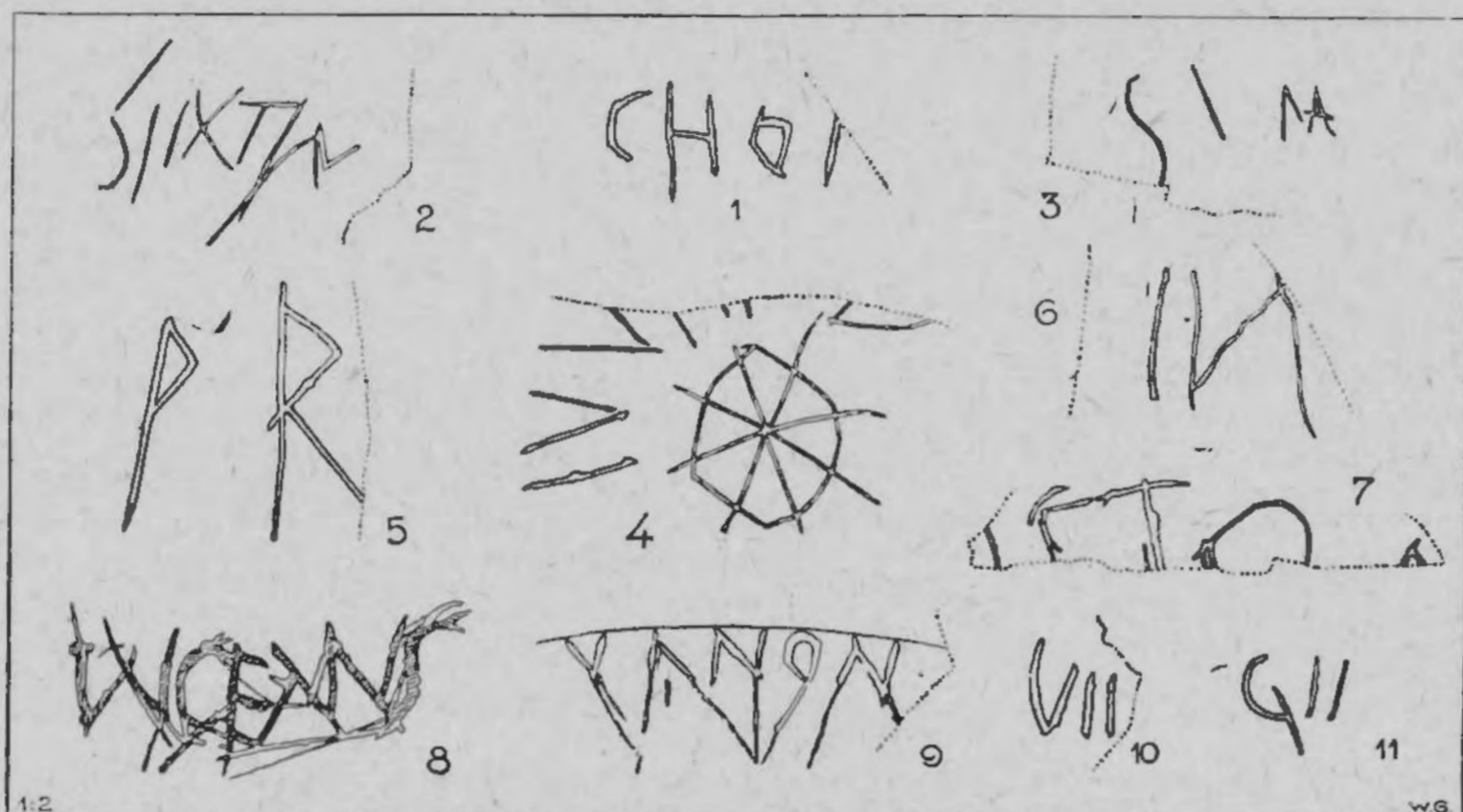
Afb. 18: 9. Vorm: DRAGENDORFF 30. Stempel tusschen de versiering: FL[(retrograde), Florentinus van Rheinzabern. Stempellijst no 6. Op dit stuk de figuurstempels: blad = LUDOWICI P 104; pijler = LUDOWICI O 312; parelrand = LUDOWICI O 367. Dateering: Antoninus Pius-Marcus Aurelius.

De versierde terra sigillata duidt er m.a.w. op, dat, uitgezonderd enkele vóór-Flavische stukken — waarvan één trouwens zonder twijfel niet van de Woerd afkomstig —, alle aan het licht gekomen sigillatascherven dateeren uit de periode, gelegen tusschen den aanvang van de regeering van Vespasianus en ongeveer het vierde decennium van de derde eeuw. Het veelvuldigst zijn producten uit de tweede helft van de tweede eeuw; specimina uit het eerste kwartaal van

de derde eeuw zijn daarentegen zeldzaam, terwijl de allerlaatste reliefversierde fabrikaten uit Trier, welke o.a. voorkomen onder de vondsten in het castellum te Niederbieber ($\pm$ 190-260 na Chr.), volkomen ontbreken. Dit spreekt dus voor een sterke afname van de bewoning na het einde van de tweede eeuw, alsook voor een ophouden daarvan vóór het jaar 260, naar alle waarschijnlijkheid omstreeks het jaar 240 na Chr.

IV. GRAFFITI

Afb. 20	Lezing	Type	Dateering	Opmerkingen
1	CHOI[	Op buitenwand van bord (LUDOWICI Sb ?).	Iib-c	Waarschijnlijk te lezen: C(o)HO(rtis) I[.
2	SIIXTIN	Onder op bodem van bord LUDOWICI Sb.	IIB	Waarschijnlijk te lezen: SIIXTIN(i).
3	SI MĀ	Onder tegen wand van versierde kom DRAGENDORFF 37. Oostgallisch fabrikaat, h.w. La Madeleine.	Hadrianus	
4	IVVIII[··]V	Om zonnerad onder op bodem van bord (LUDOWICI Sb h.w.) met stempel LUCINVS; stempellijst no 13.	IIB	
5	PR[	Tegen buitenwand van kommetje DRAGENDORFF 27.	Traianus-Hadrianus	PR[imi] ?
6	]NI of IN[	Tegen buitenwand van grote schaal DRAGENDORFF 18/31.	Domitianus-Traianus	
7	]IṢTON[	Onder tegen wand van bord LUDOWICI Tq.	Iib-c	
8	VVGENVVS ?	Onder op bodem van wrijfschaal DRAGENDORFF 45.	IId-IIIa	Misschien: NICENVVS.
9	VANON[of VANCIN[	Tegen wand van bord LUDOWICI Tq.	Iib-c	Misschien volledig.
10	VII[	Onder op bodem van bord DRAGENDORFF 18/31.	Flavii	VII[recundus] ?
11	GII	Onder tegen standring van kommetje DRAGENDORFF 33.	IIB	Misschien te lezen als: C(ohortis) II ?
(12-18)	V; V;]V; X; X; *; I	—	—	Zeven minder belangrijke stukken; niet afgebeeld.
Afb. 21	MAAAHPHIVVH	Op den wand van een lichtbruinrose, vrij zacht gebakken, zalfpotje (Afb. 21). De inscriptie loopt geheel rondom den buik van het potje en is dus voor de reproductie op een willekeurige plaats doorgeknipt. Onder op den bodem een kruis aangebracht.	II	In de collectie van den heer N. ZANDBERGEN WZN te Rijnsburg.

Afb. 20.

Afb. 21.

SAMENVATTING

Resumeerend kunnen wij dus zeggen, dat onder de als afkomstig van de Woerd opgegeven sigillatascherven te Leiden hoogstens negen prae-Flavische fragmenten voorkomen. Van één hiervan (Afb. 18: 1) kon met afdoende zekerheid worden vastgesteld, dat het tot de vondsten uit REMOUCHAMPS' proefsleuven in het dorp moet behooren. Dan blijft evenwel nog steeds een achttal stukken over, waarvan één Claudisch en zeven Nero-Vespasiaansch, te weinig in aantal om tot een Claudisch-Neronische periode van het castellum op de Woerd te besluiten, doch waarvan aan den anderen kant niet met zekerheid valt uit te maken of ook zij in werkelijkheid van den dorpsheuvel afkomstig zijn.

Een aanzienlijk aantal scherven dateert uit den Flavischen tijd en maakt aannemelijk, dat in elk geval van het begin van de regeering van Vespasianus af, dus spoedig na het dempen van den Batavenopstand, de aanvang van de regelmatige bewoning van de Woerd moet dagteekenen. Of de toen ontstane nederzetting al dadelijk het door REMOUCHAMPS gevonden castellum is geweest, dan wel een voortzetting van de canabae op het Marktveld — tusschen het castellum in het dorp en de Woerd — kan bij gebrek aan gestratigrafeerde vondsten, niet vastgesteld worden. Wanneer inderdaad het castellum zelf uit de eerste jaren na 70 na Chr. zou dateeren, valt de stichting ervan dus gelijktijdig met die van Periode 2 van het castellum op het Domplein te Utrecht ⁶⁾, het castellum te Rossum ⁷⁾ en de castra van de Legio X te Nijmegen.

Aan sigillatafragmenten uit den tijd van de keizers Traianus en Hadrianus, tot onder de regeering van Antoninus Pius, zijn er wel zooveel voorhanden, om daaruit voor de eerste helft van de tweede eeuw een behoorlijke bewoning te mogen afleiden.

6) VOLLGRAFF, C. W. & HOORN, G. VAN: Opgavingen op het Domplein te Utrecht. Wetenschappelijke verslagen III, 1936, p. 96.

7) LEEMANS, C.: Romeinsche Oudheden te Rossum, in den Zalt-Boemelerwaard. 1842. Door BYVANCK, A. W.: Nederland in den Romeinschen tijd II, 1943, p. 383, wordt op grond van eenige munten een Augusteische periode verondersteld. Voor zoover ik heb kunnen nagaan, is onder de te Leiden aanwezige collectie uit Rossum van vroeg-eerste-eeuwsch aardewerk geen sprake; evenmin is mij iets gebleken van „het groote aantal scherven van aardewerk uit den tijd van Claudius en Nero”. Van het jaar 70 af heeft een geregelde aanvoer van Romeinsche ceramiek plaats gehad. Het lijkt mij derhalve voorloopig voorbarig te Rossum een belangrijke vóór-Flavische periode aan te nemen. Een nader onderzoek naar de dateering van dit castellum aan de hand van de ceramiekvondsten zal ongetwijfeld zeer de moeite loonen.

Het leeuwenaandeel van de vondsten van de Woerd stamt echter uit de tweede helft van de tweede eeuw, in welke periode de Woerd en het Marktveld een intensieve bewoning hebben gehad. Indien het graffito C(o)HO(rtis) I[juist is geïnterpreteerd, staat hiermede de militaire aard van de toenmalige nederzetting wel vast.

Het tijdstip, waarop het castellum definitief is opgegeven, kan met behulp van de sigillatavondsten slechts bij benadering worden aangegeven. Dat de regelmatige bezetting reeds enkele tientallen jaren vóór 260 na Chr. ophield, is zeker, al moet vooropgesteld worden, dat op den huidige dag de kennis van de Romeinsche ceramiek van omstreeks het midden van de derde eeuw nog maar zeer gering is. Een nauwkeurig onderzoek van het schaarsche — en daarbij meestal slecht geconserveerde — muntmateriaal zou vermoedelijk meer licht kunnen werpen op de gebeurtenissen aan den benedenloop van den Rijn in de eerste helft van de derde eeuw⁸⁾. Voorloopig kan in elk geval zooveel gezegd worden, dat zoowel bij de vlootbasis op Arentsburg bij Voorburg⁹⁾, als verder ook de Bataafsche dorpen te Ockenburgh¹⁰⁾ en te Naaldwijk¹¹⁾, de eigenlijke bewoning omstreeks 240 na Chr. ophoudt. Mogelijk zijn de vestingen aan den Rijn in den daaropvolgenden tijd zoo nu en dan nog eens door een contingent soldaten als tijdelijk onderkomen gebezigd; in de vondsten weerspiegelt dit zich nagenoeg niet¹²⁾. De hypothese van von PETRIKOVITS¹³⁾, als zouden de Romeinen Germania Inferior pas ± 270 na Chr. ontruimd hebben, vindt derhalve, wat het gebied aan den mond van den Rijn betreft, geen steun in de bodemvondsten.

Indien derhalve REMOUCHAMPS' sleuven op de Woerd werkelijk tot op den vasten grond zijn gegraven — en er is voorshands geen reden om aan te nemen, dat dit niet het geval is geweest —, valt dus, na eenige dubieuze voorafgaande verschijnselen uit den Claudisch-Neronischen tijd, het begin van den regelmatigen sigillata-aanvoer naar de Woerd in den aanvang van de regeering van Vespasianus, welke, na een sterke toename in de tweede helft van de tweede eeuw en een snel terugloopen in het begin van de derde eeuw, tegen het jaar 240 na Chr. eindigt.

Groningen, September 1945.

W. GLASBERGEN

8) Volgens vriendelijke mededeeling van Dr BRAAT zijn bij de opgravingen op de Woerd slechts vijf Romeinsche munten aan het licht gekomen, namelijk een denarius van Antoninus Pius (geslagen na zijn dood, Coh. II, p. 305, no 352), een denarius van Commodus (Coh. III, p. 233, no 45), een grootbrons van Crispina (Coh. III, p. 382, no 6) en twee afgesleten, niet nader determineerbare, middelbronzen. Voorts bevinden zich in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden nog een tiental munten, welke vermoedelijk afkomstig zijn uit het grafveld, gelegen tusschen de Woerd en het dorp. Het zijn achtereenvolgens: drie middelbronzen van Augustus, een middelbrons van Domitianus, een middelbrons van Nerva, twee middelbronzen van Faustina, twee zilveren muntjes van Septimius Severus en ten slotte een zilveren muntje van Caracalla. Het met behulp van de ceramiek verkregen chronologische beeld wordt o.i. derhalve door de muntvondsten niet tegengesproken; het zou onvoorzichtig zijn om te trachten aan de hand van dit geringe aantal — daarbij gedeeltelijk nog van onzekere herkomst — onze dateering te preciseren. Ook de in het bovenstaande reeds gememoreerde collectie ZANDBERGEN biedt geen nieuwe gezichtspunten.

9) Cf. HOLWERDA, J. H.: Arentsburg, een Romeinsch militair vlootstation bij Voorburg, 1923, p. 156.

10) Cf. HOLWERDA, J. H.: Een Bataafsch dorp op Ockenburgh bij Den Haag. Oudheidkundige Mededeelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, Nieuwe Reeks XIX, 1938, p. 55.

11) Cf. HOLWERDA, J. H.: De nederzetting te Naaldwijk. Oudheidkundige Mededeelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, Nieuwe Reeks XVII, 1936, p. 37.

12) Cf. HOLWERDA, Arentsburg, l.c.

13) Cf. o.a. PETRIKOVITS, H. VON: Reichs-, Macht-, und Volkstumsgrenze am linken Niederrhein im 3. und 4. Jahrhundert n. Chr. Festschrift für August Oxé, 1938, p. 220-240 en Bonner Jahrbücher 142, 1937, p. 364.

EEN ANTIK PROCESPROTOCOL

In het begin van de tweede eeuw voor den aanvang onzer jaartelling, onder de regeering van koning Ptolemaeus Epiphanes, leefde in de Opperegyptische stad Sioet of Lycopolis een inheemsch hiërogrammaat, Petetoem, die gehuwd was met een vrouw genaamd Tsjenese en deze, zooals dat in Egypte te doen gebruikelijk was, bij het huwelijk een alimentatieoorkonde had uitgevaardigd, waarin hij haar op onderpand van zijn vermogen een jaarlijksche uitkeering toegezegd had en tevens zijn kinderen bij haar als universeele erfgenamen had aangewezen. Uit dit huwelijk werden een zoon, Twoot, en een dochter geboren. Dochters kregen in Egypte, wanneer zij het ouderlijk huis verlieten, een bruidschat, maar deelden niet mede in de erfenis. Twoot trouwde op zijn beurt met zekere Chrateanch, wie hij bij gelegenheid daarvan een soortgelijke alimentatieoorkonde uitvaardigde, door zijn vader medeondertekend ¹⁾). Krachtens het in beide oorkonden bepaalde en blijkbaar ook, krachtens de sanctie van den vader, kon Chrateanch zich toen dus als de toekomstige bezitter van het vermogen beschouwen.

Hetzij nog voor, hetzij na het huwelijk van Twoot trouwt Petetoem ten tweeden male, ditmaal met een vrouw Ewe, en verwekt hij ook bij haar een zoon, Tefhape, en een dochter. Te erven viel voor dezen niets meer. Wanneer echter Petetoem lang daarna komt te sterven, grieft het hem zijn vrouw en kinderen uit het tweede huwelijk onverzorgd te moeten achterlaten en vaardigt hij ook Ewe een alimentatieoorkonde uit, waarin hij haar en haar kinderen op het $\frac{1}{3}$ gedeelte van zijn vermogen uitzicht geeft. Om van een goeden loop van zaken verzekerd te zijn, stelt hij tegelijkertijd voor een ieder zijner twee zonen een deelingsoorkonde op en geeft daarin van beider porties, het $\frac{2}{3}$ gedeelte voor den oudsten, het $\frac{1}{3}$ voor den jongsten, een nauwkeurige omschrijving. Twoot en Tefhape, als gehoorzame kinderen huns vaders, bekrachtigen elkanders oorkonden. Maar voor de geldigheid van die, uitgevaardigd aan Tefhape, was niet slechts Twoot's, doch ook diens vrouw Chrateanch's handteekening noodig, die immers rechten bezat, en deze, het aangetrouwde familielid, weigert uit handen te geven wat zij door haar huwelijk had verworven. Zij teekent niet en richt tegen Tefhape's oorkonde een drietal „taxaties”, procesmaatregel, waardoor zij haar aanspraken voor de toekomst veilig stelt.

Koning Epiphanes gaat ter ziele en laat zijn troon aan zijn opvolger Philometor. In het 8ste jaar van diens regeering, het 8ste jaar ook na den dood van Petetoem, ziet Tefhape zich genoodzaakt tegen zijn broeder Twoot den sterken arm in te roepen. De strateeg der Thebaïs, Theomnestos, bevindt zich op dat oogenblik op zijn rondreis te Sioet en de ooms van moederszijde van Tefhape, die bij hem in dienst zijn, worden bereid gevonden voor hun neef een goed woord te doen. Tefhape volgt zijnerzijds de officieele procedure en richt een hypomnema tot Theomnestos, die de zaak naar den districtsstrateeg Timarchos verwijst, met opdracht een schikking te treffen of anders partijen naar de rechtbank te verwijzen. Over wat nu volgt ligt een sluier. De energieke ooms schijnen de situatie te hebben willen forceeren. Zij leggen de hand op Twoot en dwingen hem de deeling van den vader nogmaals bij oorkonde vast te leggen; Chrateanch wordt genoopt onder de nieuwe oorkonde haar handteekening te plaatsen. Dat moet

---

1) Cf. V 8, hieronder.

nog voor de verhandeling voor Timarchus zijn geschied. Want wanneer deze de broeders dagvaardt en hun de mogelijkheid tot procesvoering opent, betoont zich niet slechts Toot hiertoe ongenegen, maar ook diens vrouw. Haar juridische positie was tengevolge van de taxaties naar allen schijn onaantastbaar en ook de tegenpartij weet geen enkel bepaald argument voor haar veranderde houding op te geven: zij moet onder de pressie gestaan hebben van het fait accompli. Onder deze omstandigheden valt den strateeg een schikking gemakkelijk. Hij stuurt partijen huns wegs en brengt over het besprokene rapport uit.

De eensgezindheid, die in het stervensuur van Petetoem had ontbroken, kon door een ambtelijke beslissing niet worden opgeroepen. Het blijft kibbelen en in het jaar 11 loopt, naar aanleiding van een verschil in meening over het beheer van eenige landerijen, de twist zoo hoog, dat Chrateanch er toe over gaat haar zwager voor de rechtbank te dagen. Het proces, dat niet geheel een maand duurde, vond plaats in den tijd tusschen den 22sten Pharmoeti en den 21sten Pachons, op welken laatsten datum het vonnis werd uitgesproken. Van het protocol werd een afschrift vervaardigd, vermoedelijk om in het rechterlijk archief te worden gedeponneerd. Opgeborgen tezamen met origineel of copie van alle rechtstreeks en zijdelings op de twist betrekking hebbende oorkonden, een waar familiearchief, bleef het daar de eeuwen door in verzekerde bewaring en onaangestast liggen. De antieke stad was in puin vervallen, tot zelfs de herinnering aan de generatie van Chrateanch vervaagd, toen op zekeren dag, weinige decenniën geleden, Arabieren het dossier opdolven en in zijn geheel aan het Britsch Museum verkochten. Op voorstel van de directie dezer instelling is het daarop door Sir H. THOMPSON tot voorwerp van een publicatie gemaakt, diens monumentale werk „A Family Archive from Siut” deel I & II, Oxford 1934. Een bespreking daarvan, van de hand van Prof. Dr. E. SEIDL, Greifswald, en schrijver dezes, „Studien zu Papyrus BM eg. 10591”, vond opname in het LVIIste deel van de Zeitschrift der Savignystiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung, Weimar 1937.

De tekst is voor de geschiedenis van het procesrecht van een zoo eminent belang, daarbij van een zoo begrijpelijken inhoud, dat hij ook na de onderzoekingen, reeds over hem ingesteld, nog de aandacht voor zich vragen mag. De lezer vindt hieronder een doorlopende Nederlandsche vertaling van het Demotische origineel, incorporeerende de nieuwe lezingen, sedert 1934 voorgesteld, en zij voor alle juridisch en zakelijk commentaar verwezen naar de twee genoemde publicaties.

[Aanhef]

^{1 1} Afschrift. ¹) Na de koningstitulatuur en de aan het begin geschreven woorden:

Den 21sten Pachons van het 11de jaar van koning Ptolemaeus, den zoon van Ptolemaeus, de rechters ² der priesters van Wepwoi, der goden Adelphoi, der goden Euergetai, der goden Philopatores, der goden Epiphaneis, ³ der goden Philometores, met name de ..... -priesters ²) der goden Euergetai, der goden Philopatores, ⁴ der goden Epiphaneis, Djethoetefanch Eshoor's zoon, Petamenape Djethoetefanch's zoon ⁵ en Petamenape Toot's zoon, gedrieën zitting hebbende in de rechtbank te Sioet; de eisagogeus ⁶ Andromachos met hen zittende.

[Conclusie van eisch]

Een klacht, hun door hem voorgelegd. Waarvan afschrift:

1) Lees wellicht *h.t.s* „waarvan afschrift” in plaats van *h.t.*, cf VII 5. De eerste bladzijde begint met een breuklijn; een titel kan afgevallen zijn.

2) Priestertitel van onzekere lezing. Dezelfde titel in X 17, 18 en 19.

De met een alimentatie begiftigde vrouw ⁷ Chrateanch Petewepwoi's dochter spreekt tot haar heeren, de rechters der priesters van Wepwoi ⁸ en de goden, die met hem wonen:

„Saluut!

Ik klaag den hiërogrammaat ⁹ Tefhape Petetoem's zoon aan.

Er bestaat een alimentatieoorkonde <ten bedrage van 50 stuks> gefineerd <zilver> uit de schatkist van Ptah, mij uitgevaardigd door den oudsten zoon eener met een alimentatie begiftigde vrouw, ¹⁰ mijn echtgenoot Twoot Petetoem's zoon, in het jaar 21 van den koning, den vader van den tot in eeuwigheid levenden <koning>, zijn vader ¹¹ Petetoem Twoot's zoon gezegde oorkonde bekrachtigende met de woorden: „Ontvang bovenstaande oorkonde uit handen van den oudsten zoon eener met een alimentatie begiftigde vrouw, mijn oudsten zoon ¹² Twoot Petetoem's zoon. Hij handele naar al het bovenstaande. Mijn hart heeft er vrede mee.” Gezegde oorkonde is in mijn bezit. Zoo men haar ¹³ vordert, zal ik haar voorleggen.

In Paophi van het jaar 25 van den koning, den vader van den tot in eeuwigheid levenden koning, ¹⁴ kwam Petetoem te sterven. Hij vaardigde Tefhape Petetoem's zoon, dien ik aanspreek, den jongeren broeder van mijn echtgenoot ¹⁵ Twoot Petetoem's zoon — kind van een zelfden vader, maar niet van een zelfde moeder — een deelingsoorkonde uit over het $\frac{1}{3}$ gedeelte van zijn vermogen, ofschoon noch hijzelf, noch eenige zoon ¹⁶ over het vermogen vervoegen kon, op grond van de alimentatieoorkonde, door hem aan Tsjenese, de moeder van mijn echtgenoot ¹⁷ Twoot Petetoem's zoon, uitgevaardigd, daar in de wet van het jaar 21 staat geschreven: „Wanneer iemand een vrouw huwt, haar een ¹⁸ alimentatieoorkonde uitvaardigt en kinderen met haar verwekt, zich vervolgens van haar scheidt, een andere vrouw huwt, deze een ¹⁹ alimentatieoorkonde uitvaardigt en kinderen met ook haar verwekt, zal men, wanneer gezegd persoon sterft, zijn vermogen geven ²⁰ aan de kinderen van de eerste vrouw, aan wie hij als eerste een alimentatieoorkonde heeft uitgevaardigd.” Bovendien stierf gezegd persoon, zonder dat hij ¹) gezegde ²¹ deelingsoorkonde met getuigen had gecompleteerd. Ik heb op gezag van mijn zoon Petewepwoi Twoot's zoon drie taxaties tegen gezegde oorkonde ²² gericht.

In het jaar 8 van den tot in eeuwigheid levenden koning klaagde bovenvermelde Tefhape Petetoem's zoon mijn echtgenoot ²³ Twoot Petetoem's zoon bij Theomnestos aan, den toenmaligen strateeg der Thebaï's; ²⁴ Dionysios, die dezen als herder diende, en Hoor, zijn kameelhoeder, zijn ²) namelijk de broeders van de moeder van den door mij hierboven ²⁵ aangesproken Tefhape Petetoem's zoon. Zij lieten mijn echtgenoot Twoot Petetoem's zoon in de boeien ³) werpen, ¹¹) dwongen hem een deelingsoorkonde over het $\frac{1}{3}$ gedeelte van het vermogen van zijn vader Petetoem uit te vaardigen en deden mij deze, als gevolg van de ² door hen op mij uitgeoefende pressie, bekrachtigen.

Daarop reisde Theomnestos noordwaarts en Timarchos, ³ de strateeg van het district Sioet, bracht rapport uit over de zaken in quaestie. Mijnerzijds overreikte ik een hypomnema aan Noemenios, ⁴ den strateeg der <Thebaï's>, over de rechtsverkrachting, mij aangedaan, en deed dezen U schrijven, mijn geding met hem aan te hooren.

Er zijn 10 <aroeren> land, ⁵ behorende aan mijn echtgenoot Twoot Petetoem's zoon, uit welker (opbrengst) hij mij uitkeert sinds den dood van zijn vader, dewelke men

1) Tekst: „ik”. Vgl. II 23.

2) De variant III 8 biedt: „waren”.

3) Vertaling van dit woord, hier en in het vervolg van den tekst, onzeker.

van hem pachtte en ⁶ waarvoor men hem jaarlijks de pacht betaalde, terwijl zij tot onderpand strekten aan de alimentatieoorkonde. Tefhape, dien ik hierboven aanspreek, ⁷ heeft de gezegde landen buiten mijn voorkennis verpacht aan Heracleides van de cavallerie en neemt bescherming tegen mij, zonder mij ⁸ in de gelegenheid te stellen hen te benaderen.

Ik verzoek U gezegd persoon te doen voorbrengen, mijn geding met ⁹ hem aan te hooren en te verbieden, dat hij eenig vermogensdeel van Petetoem, den vader van Twoot, benadert. Want het behoort aan mijn oudsten zoon ¹⁰ Petewepwoi Twoot's zoon en zijn broeders, op grond van de alimentatieoorkonde, mij uitgevaardigd door den oudsten zoon eener met een alimentatie begiftigde vrouw, mijn echtgenoot ¹¹ Twoot Petetoem's zoon, dewelke bekrachtigd is door diens vader Petetoem, gelijk geschreven staat in de wet, door mij hierboven geciteerd.

¹² Ik heb met den man nog verdere twistpunten te behandelen.

Dit is mijn eerste conclusie; geschreven den 22sten Pharmoeti van het jaar 11."

[Conclusie van antwoord]

¹³ Zijn antwoord. Waarvan afschrift:

De zoon eener met een alimentatie begiftigde vrouw, Tefhape Petetoem's zoon, spreekt tot zijn heeren, de rechters ¹⁴ der priesters van Wepwoi, der goden Adelphoi, der goden Euergetai, der goden Philopatores en der goden Epiphaneis:

„Saluut!

¹⁵ In de zaken, door Chrateanch Petewepwoi's dochter den rechters in haar klacht tegen mij geschreven, is ¹⁶ valsheid. Het overige is rechtvaardiging voor mij.

Haar woorden: — „In Paophi van het jaar 25 ¹⁾ van den koning, den vader van den tot in eeuwigheid ¹⁷ levenden koning kwam Petetoem te sterven. Hij vaardigde Tefhape Petetoem's zoon, door mij hierboven ¹⁸ aangesproken, dewelke de jongere broeder van mijn echtgenoot Twoot Petetoem's zoon is als kind van een zelfden vader maar niet van een zelfde moeder, een deelingsoorkonde uit over het $\frac{1}{3}$ gedeelte van zijn vermogen, ¹⁹ ofschoon noch hij zelf, noch eenige <zoon> over het vermogen vervoegen kon, op grond van de alimentatieoorkonde, door hem aan Tsjenese, de moeder van mijn echtgenoot ²⁰ Twoot Petetoem's zoon, uitgevaardigd, daar in de wet van het jaar 21 staat geschreven: „Wanneer iemand een vrouw huwt, haar een alimentatieoorkonde uitvaardigt ²¹ en kinderen met haar verwekt, zich vervolgens van haar scheidt, een andere vrouw huwt, deze een alimentatieoorkonde uitvaardigt en kinderen met ²² ook haar verwekt, zal men, wanneer gezegd persoon sterft, zijn vermogen geven aan de kinderen van de eerste vrouw, aan wie hij als eerste een ²³ alimentatieoorkonde heeft uitgevaardigd." Bovendien stierf gezegd persoon, zonder dat hij gezegde deelingsoorkonde met getuigen had gecompleteerd. Ik heb op gezag ²⁴ van mijn oudsten zoon Petewepwoi Twoot's zoon drie taxaties tegen gezegde oorkonde gericht." — Hierin ligt valsheid. Immers, er bestaat een alimentatie<oorkonde> ²⁵ ten bedrage van 50 <stuks> gefineerd <zilver> uit de schatkist van Ptah met toebehoorende kost en kleeding, door mijn vader Petetoem Twoot's zoon uitgevaardigd aan mijn moeder Ewe ^{III 1} Wepweëw's dochter in het jaar 25 van den koning, den vader van den tot in eeuwigheid levenden koning, bekrachtigd door haar echtgenoot ² Twoot Pete-

1) Tekst: „21". Vgl. I 13, enz.

toem's zoon, in wiens naam zij komt, en onderschreven met diens partijclausules. Zij is heden in mijn bezit. Zoo men haar vordert, zal ik haar ³ den rechters voorleggen. Wat betreft de deelingsoorkonde, mij uitgevaardigd door mijn vader Petetoem over mijn aandeel in zijn gespecificeerde ⁴ bezittingen in Paophi van het jaar 25 van den koning, den vader van den tot in eeuwigheid levenden <koning>, deze is bekrachtigd door Twoot Petetoem's zoon, ⁵ onderschreven met diens partijclausules en gecompleteerd met 16 getuigen. <Zij is> heden in mijn bezit. Zoo men haar vordert, zal ik haar ⁶ den rechters voorleggen.

Haar woorden: — „In het jaar 8 van den tot in eeuwigheid levenden koning klaagde bovenvermelde Tefhape ⁷ Petetoem's zoon mijn echtgenoot Twoot Petetoem's zoon bij Theomnestos aan, den toenmaligen strateeg der Thebaï's; ⁸ Dionysios, die dezen als herder diende en Hoor, zijn kameelhoeder, waren namelijk de broeders van de moeder van den door mij hierboven aangesproken ⁹ Tefhape Petetoem's zoon. Zij lieten mijn echtgenoot Twoot Petetoem's zoon in de boeien werpen, dwongen hem ¹) een deelingsoorkonde over het $\frac{1}{3}$ gedeelte ¹⁰ van het vermogen van zijn vader Petetoem uit te vaardigen en deden mij deze, als gevolg van de door hen op mij uitgeoefende pressie, bekrachtigen.” — ¹¹ Het is valsheid wat zij hier zegt. Men heeft Twoot Petetoem's zoon niet in de boeien geworpen, noch ook heeft hij mij een deelingsoorkonde uitgevaardigd ¹² terwijl Theomnestos, de strateeg der Thebaï's, hier in het district Sioet was. Ik heb in werkelijkheid op ¹³ den 15den Pharmoeti van het jaar 8 aan den strateeg Theomnestos een hypomnema overreikt en deze heeft te mijnen behoefte aan Timarchos, ¹⁴ den strateeg van het district Sioet, geschreven, mijn geding met hem aan te hooren. De brief, dien hij mijnshalve opgesteld heeft, is in mijn bezit, zooals ook het afschrift van het hem door mij ¹⁵ overreikte hypomnema. Gezegd persoon bevond, dat hij het was, die mij beroofde en bleek niet in staat naar een bureau ²) met mij te gaan, waarop hij <mij> ¹⁶ den 2den Pachons van het jaar 8 een deelingsoorkonde uitvaardigde over het $\frac{1}{3}$ gedeelte van het volledige vermogen van mijn vader Petetoem, dewelke bekrachtigd werd door ¹⁷ zijn vrouw. Gezegde oorkonde is heden in mijn bezit. Zoo men haar vordert, zal ik haar voorleggen. Hij verwijst in haar naar de deelingsoorkonde, mij door mijn ¹⁸ vader uitgevaardigd in het jaar 25. Het zijn alles valsche voorwendsels, die zij aanvoert, daar men gezegde oorkonde in den tempelhof van Wepwoi ¹⁹ met getuigen completeerde.

Haar woorden: — „Daarop reisde Theomnestos noordwaarts en Timarchos, ²⁰ de strateeg van het district Sioet, bracht rapport uit over de zaken in quaestie. Mijnerzijds overreikte ik <een hypomnema> aan ²¹ Noemenios, den strateeg der Thebaï's, over de rechtsverkrachting mij aangedaan en deed dezen U schrijven ²² mijn geding met hem aan te hooren.” — Hierin ligt niets, dat haar in het gelijk zou kunnen stellen. Wanneer eenig persoon, wie het ook zij, bij een strateeg een klacht indient, ²³ delegeert deze het aanhooren van diens geding in overeenstemming met de wet.

Haar woorden: — „Er zijn 10 aroeren land, behoorende aan mijn echtgenoot Twoot Petetoem's zoon, ²⁴ uit welke (opbrengst) hij mij uitkeert sinds den dood van zijn vader, dewelke men van hem pachtte en waarvoor men hem jaarlijks de pacht betaalde, ²⁵ terwijl zij tot onderpand strekten aan mijn alimentatieoorkonde. Tefhape, dien ik hierboven aan-

1) Tekst: „hij dwong hem”.

2) THOMPSON: „registration office”. Naar ik vermoed bureau van een ambtenaar met jurisdictie.

spreek, heeft de gezegde landen buiten zijn ¹⁾ voorkennis verpacht aan Heracleides van ²⁶ de cavallerie en neemt bescherming tegen mij, zonder mij in de gelegenheid te stellen hen te benaderen." — Dit is valsheid. ^{1v} ¹ De gezegde landen behooren mij. <Ik> beploegde hen met Twoot in het jaar 9. In het jaar 10 verpachtte ik hen aan den cavallerist Achilleus Lysimachos' zoon, daar dezen ² hun (land voor het) grootste gedeelte met klaver plegen te bezaaien ²⁾. Hij pachtte op ons beider naam, naar ratio van voor $\frac{1}{3}$ van mij en voor $\frac{2}{3}$ van Twoot en wij beschouwden de pacht daarvan als (gemeenschappelijk) inkomen voor ons beiden ³⁾. In het jaar 11 ³ verpachtte ik mijn eigen $\frac{1}{3}$ gedeelte aan den cavallerist Heracleides, terwijl Achilleus en Apelles van de infanterie het ⁴ overige $\frac{2}{3}$ gedeelte op gezag van mijn broeder Twoot Petetoem's zoon beploegden.

Haar woorden: — „Er bestaat een alimentatieoorkonde ten bedrage van 50 <stuks> gefineerd <zilver> uit de schatkist van Ptah met toebehoorende kost en kleeding, mij uitgevaardigd door mijn echtgenoot ⁵ Twoot Petetoem's zoon in Paophi van het jaar 21, zijn vader Petetoem gezegde oorkonde bekrachtigende." — Het is valsheid wat zij hier zegt. Mijn vader Petetoem heeft gezegde ⁶ oorkonde geenszins bekrachtigd.

Ik verzoek U, bovenvermelde Chrateanch Petewepwoi's dochter in zake haar bedriegelijke en haar zelf niet in het ⁷ gelijk stellende aanklacht tegen mij van mij te verwijderen.

Geschreven den 24sten Pharmoeti van het jaar 11."

[Conclusie van repliek]

De met een alimentatie begiftigde vrouw Chrateanch Petewepwoi's dochter spreekt:

„Mijn woorden zijn wederom mijn woorden.

In de zaken, ⁸ door Tefhape Petetoem's zoon den rechters in het antwoord op de hem overhandigde eerste conclusie geschreven, ligt valsheid. In het overige vindt hij geen rechtvaardiging.

⁹ Zijn woorden: — „Immers, er bestaat een alimentatieoorkonde ten bedrage van 50 <stuks> gefineerd <zilver> uit de schatkist van Ptah met toebehoorende kost en kleeding, door mijn vader Petetoem Twoot's zoon uitgevaardigd aan mijn moeder Ewe Wepweëw's dochter ¹⁰ in Paophi van het jaar 25 van den koning, den vader van den tot in eeuwigheid levenden koning, bekrachtigd door Twoot Petetoem's zoon, in wiens naam zij komt, en onderschreven ¹¹ met diens partijclausules. Zij is heden in mijn bezit. Zoo men haar vordert, zal ik haar den rechters voorleggen. Wat betreft de deelingsoorkonde, mij uitgevaardigd door mijn vader Petetoem ¹² over het $\frac{1}{3}$ gedeelte van zijn geheele, gespecificeerde vermogen in Paophi van het jaar 25 van den koning, den vader van den tot in eeuwigheid levenden koning, deze is bekrachtigd door Twoot Petetoem's zoon, ¹³ onderschreven met diens partijclausules en gecompleteerd met 16 getuigen. Zij is heden in mijn bezit. Zoo men haar vordert zal ik haar voorleggen." — Hierin ligt voor hem geen rechtvaardiging, ¹⁴ noch heb ik er iets mede te maken, overeenkomstig hetgeen in de wet geschreven staat. Want de alimentatieoorkonde ten bedrage van 50 <stuks> gefineerd <zilver> uit de schatkist van Ptah met toebehoorende kost en kleeding, mij uitgevaardigd door den oudsten zoon eener met een alimentatie begiftigde vrouw, ¹⁵ mijn echtgenoot Twoot Petetoem's zoon, in Paophi

1) Dit zou beteekenen: buiten Twoot's voorkennis. Lees echter wel: „buiten mijn voorkennis", als in II 7.

2) Tot voeding hunner paarden.

3) Vertaling der laatste elf woorden geraden. Zoo ook in V 5.

van het jaar 21 van <den koning>, den vader van den tot in eeuwigheid levenden koning, diens vader Petetoem bekrachtigt gezegde oorkonde met de woorden: „Ontvang bovenstaande ¹⁶ oorkonde uit handen van den oudsten zoon eener met een alimentatie begiftigde vrouw, mijn oudsten zoon Twoot Petetoem's zoon. Hij handele naar al het bovenstaande. Mijn hart heeft er vrede mee.” Gezegde oorkonde bevindt zich heden in mijn bezit. ¹⁷ Zoo men haar vordert, zal ik haar den rechters voorleggen, gelijk ik in mijn eerste conclusie heb geschreven. Gezegde oorkonde is 5 jaar ouder dan de oorkonde, naar zijn zeggen aan zijn moeder ¹⁸ Ewe uitgevaardigd. Noch zijn vader Petetoem, noch <iemand> anders kon over het vermogen beschikken, zoo ik dat niet bekrachtigde, overeenkomstig hetgeen in de wet geschreven staat. En mijn echtgenoot ¹⁹ Twoot Petetoem's zoon vermocht <evenmin> een oorkonde tot overdracht van een vermogensonderdeel aan een ander te bekrachtigen, daar het vermogen van zijn vader Petetoem tot onderpand strekt aan mijn ²⁰ alimentatieoorkonde, zooals ik dat in mijn eerste conclusie heb uiteengezet. Wat de deelingsoorkonde betreft, er zijn drie taxaties, door mijn oudsten zoon Petewepwoi daartegen gericht. Zoo men haar wenscht, ²¹ zal ik haar voorleggen, gelijk ik in mijn eerste conclusie heb geschreven.

Zijn woorden: — „Men heeft Twoot Petetoem's zoon niet in de boeien geworpen, noch ook heeft hij mij een deelingsoorkonde uitgevaardigd ²² terwijl Theomnestos, de strateeg der Thebaï's, hier in het district Sioet was. Ik heb in werkelijkheid op den 15den Pharmoeti van het jaar 8 aan ²³ Theomnestos een hypomnema overreikt en deze heeft te mijnen behoefte aan Timarchos, den strateeg van het district Sioet geschreven, mijn geding met hem aan te hooren. De brief, dien hij mijnshalve opgesteld heeft, ²⁴ is in mijn bezit, zooals ook het afschrift van het hem door mij overreikte hypomnema. Gezegd persoon bevond, dat hij het was, die mij beroofde, en bleek niet in staat naar een bureau met mij te gaan, ²⁵ waarop hij mij een deelingsoorkonde uitvaardigde over het $\frac{1}{3}$ gedeelte van het volledige vermogen van mijn vader Petetoem, dewelke bekrachtigd werd door zijn bovenvermelde vrouw Chrateanch.” — Dit alles is valsheid. ^{v 1} Dionysios, de toenmalige herder van Theomnestos, en Hoor, diens kameelhoeder, de broeders van de moeder van bovenvermelden Tefhape, zijn het, die mijn echtgenoot ² Twoot Petetoem's zoon in de boeien hebben doen werpen, hem gedwongen hebben de deelingsoorkonde uit te vaardigen en <mij haar> hebben doen bekrachtigen uit vrees voor mijn leven, zooals ik in mijn eerste conclusie heb geschreven. Zoo ³ hij in het bezit is van een aan Timarchos gerichtten brief, zijn zij het eveneens, die dezen voor hem hebben doen opstellen en heb ik er niets mede te maken.

Zijn woorden: — „De gezegde landen behooren mij. Ik beploegde hen ⁴ met Twoot in het jaar 9. In het jaar 10 verpachtten wij hen aan den cavallerist Achilleus Lysimachos' zoon, daar dezen hun (land voor het) grootste gedeelte met klaver plegen te bezaaien. Hij pachtte op ons beider naam, ⁵ naar ratio van voor $\frac{1}{3}$ van mij en voor $\frac{2}{3}$ van Twoot en wij beschouwden de pacht daarvan als (gemeenschappelijk) inkomen voor ons beiden ¹). In het jaar 11 verpachtte ik mijn eigen $\frac{1}{3}$ gedeelte aan den cavallerist Heracleides, <terwijl> Achilleus en ⁶ Apelles van de infanterie het overige $\frac{2}{3}$ gedeelte van mijn broeder Twoot beploegden.” — Dit is valsheid. De cavallerist Heracleides heeft hen beploegd, zonder hen van ons te hebben gepacht. ⁷ Twoot heeft een hypomnema overreikt aan den sḥn ²) Sjpemmien en eveneens aan den strateeg Timarchos.

1) Vgl. noot 3) op blz. 41.

2) Ambtelijke titel.

Zijn woorden: — „Mijn vader Petetoem heeft gezegde oorkonde geenszins ⁸ bekrachtigd.” — Dit is een aperte valsheid. De alimentatieoorkonde ten bedrage van 50 <stuks> gefineerd <zilver> uit de schatkist van Ptah met toebehoorende kost en kleeding, mij door den oudsten zoon eener met een alimentatie begiftigde vrouw, <mijn echtgenoot Twoot Petetoem's zoon>, uitgevaardigd, is bekrachtigd door diens vader Petetoem, ⁹ onderschreven met zijn partijclausules, en bevindt zich in mijn bezit. Zoo men haar vordert, zal ik haar voorleggen.

Ik verzoek U, niet toe te laten, dat Tefhape Petetoem's zoon, door mij hierboven ¹⁰ aangesproken, eenig vermogensdeel, toebehoorende aan Petetoem, den vader van mijn echtgenoot Twoot, benadere, want dit is aan mij, het behoort mijn oudsten zoon Petewepwoi en diens broeders toe, het strekt tot onderpand aan mijn alimentatieoorkonde.

Ik heb nog ¹¹ verdere twistpunten met den man te behandelen.

Dit is mijn tweede conclusie; geschreven den 29sten Pharmoeti van het jaar 11.”

[Conclusie van dupliek]

Zijn antwoord. Waarvan afschrift:

De zoon eener met een alimentatie begiftigde vrouw, Tefhape Petetoem's zoon, spreekt: „Mijn woorden ¹² zijn wederom mijn woorden.

In de zaken, door Chrateanch Petewepwoi's dochter heden den rechters in haar klacht tegen mij, haar tweede conclusie, geschreven, ligt valsheid. Het overige ¹³ is rechtvaardiging voor mij.

Haar woorden: — „Ik heb daarmede niets te maken, noch vindt hij er rechtvaardiging in, overeenkomstig hetgeen in de wet geschreven staat.” — Het is haar ongelijk, dat zij daar nederschrijft. Want in haar ¹⁴ eerste conclusie heeft zij geschreven: „Petetoem kwam te sterven. Hij vaardigde Tefhape Petetoem's zoon, door mij hierboven aangesproken, den jongeren broeder van mijn echtgenoot Twoot Petetoem's zoon — kind van een zelfden vader, ¹⁵ maar niet van een zelfde moeder — een deelingsoorkonde uit over het $\frac{1}{3}$ gedeelte van zijn vermogen, ofschoon noch hij, noch wie ook anders over het vermogen vervoegen kon.”

Haar woorden: — „Bovendien stierf gezegd persoon, zonder dat hij ¹) gezegde deelingsoorkonde ¹⁶ met getuigen gecompleteerd had. Ik richtte taxaties er tegen op gezag van mijn zoon Petewepwoi Twoot's zoon.” — Hierin ligt valsheid. Immers, er bestaat een alimentatie<oorkonde> ten bedrage van 50 <stuks> gefineerd <zilver> uit de schatkist van Ptah met toebehoorende kost en kleeding, ¹⁷ door mijn vader Petetoem Twoot's zoon uitgevaardigd aan mijn moeder Ewe Wepweëw's dochter in Paophi van het jaar 25 van den koning, den vader van den tot in eeuwigheid levenden koning. Op gezegde oorkonde ¹⁸ schrijft hij: „Aan U, aan de kinderen, die gij mij gebaard hebt en aan die, welke gij mij baren zult, behoort het $\frac{1}{3}$ gedeelte van mijn geheele, huidige en te verwerven vermogen.” <Zij is> bekrachtigd door Twoot Petetoem's zoon, ¹⁹ in wiens naam zij komt ²), en onderschreven met diens partijclausules. Gezegde oorkonde bevindt zich heden in mijn bezit. Zoo men haar vordert, zal ik haar den rechters voorleggen. Wat betreft ²⁰

1) Tekst: „ik”. Vgl. noot 1) op blz. 38.

2) De woorden: „in wiens naam zij komt” zijn in den tekst bij vergissing aan het einde van den zin komen te staan, dus na „partijclausules”.

de deelingsoorkonde, mij uitgevaardigd door mijn vader Petetoem over het $\frac{1}{3}$ gedeelte van zijn geheele, in haar gespecificeerde vermogen in Paophi van het jaar 25 van den koning, den vader van den tot in eeuwigheid levenden koning, ²¹ deze is bekrachtigd door Toot Petetoem's zoon, onderschreven met diens partijclausules en gecompleteerd met 16 getuigen. Zij bevindt zich heden in mijn bezit. Zoo men haar wenscht, zal ik haar den rechtters ²² voorleggen, overeenkomstig hetgeen in de wet staat geschreven.

Haar woorden: — „Immers, de alimentatieoorkonde ten bedrage van 50 <stuks> gefineerd <zilver> uit de schatkist van Ptah met toebehoorende kost en kleeding, mij door den oudsten zoon eener met een alimentatie begiftigde vrouw, Toot ²³ Petetoem's zoon, uitgevaardigd, is bekrachtigd door zijn vader Petetoem.” — Het is valsheid wat zij hier zegt. Mijn vader Petetoem heeft haar geenerlei oorkonde bekrachtigd. Bovendien ²⁴ ook kan Toot, in wiens naam zij verschijnt, over geen ander aandeel vervoegen dan over het zijne.

Haar woorden: — „Dionysios, de toenmalige herder van Theomnestos, en Hoor, ²⁵ diens kameelhoeder, de broeders van de moeder van Tefhape, zijn het, die mijn echtgenoot Toot Petetoem's zoon in de boeien hebben doen werpen, hem gedwongen hebben een deelingsoorkonde uit te vaardigen en mij deze hebben doen bekrachtigen.” — ²⁶ Ik heb reeds geschreven, dat dit alles valsheid is. Men heeft Toot Petetoem's zoon niet in de boeien geworpen, noch ook heeft hij mij den 2den Pachons van het jaar 8 van den tot in eeuwigheid levenden koning een deelingsoorkonde uitgevaardigd ^{VI 1} terwijl Theomnestos, over wien zij spreekt, hier in het district Sioet was, en ¹) men completeerde gezegde oorkonde met getuigen in den tempelhof van Wepwoi, ² in haar naar de deelingsoorkonde verwijzende, mij tevoren door mijn vader uitgevaardigd, alsook naar de alimentatieoorkonde, door hem uitgevaardigd aan mijn moeder Ewe. ³ Gij weet, dat men een ieder, die zijn naaste een oorkonde uitvaardigt, afwijst wanneer hij zegt daartoe gedwongen te worden; zooveel te meer ²) nog ⁴ gezegde oorkonde, door hem uitgevaardigd, daar wij toetreden zijn tot het reglement van de oudsten der opperbakkers van den tempel van Wepwoi.

Haar woorden: — ⁵ „De cavallerist Heracleides heeft gezegde landen op zijn gezag beploegd, zonder hen van ons te hebben gepacht.” — Het is valsheid wat zij hier zegt, ⁶ zooals ik reeds heb geschreven in mijn eerste conclusie. Het is het $\frac{1}{3}$ gedeelte van gezegde landen, dat ik aan den cavallerist Heracleides heb verpacht, het $\frac{2}{3}$ gedeelte van Toot ⁷ wordt bewerkt door Achilleus en Apelles.

Ik verzoek U, bovenvermelde Chrateanch inzake ⁸ haar bedriegelijke aanklacht tegen mij van mij te verwijderen, opdat mij recht geschiede.

Ik heb nog verdere twistpunten met haar te ⁹ <behandelen>.

Dit is mijn tweede conclusie, geschreven den 1sten Pachons van het jaar 11.”

[Verhandeling voor de rechtters]

Hun conclusies waren voltallig. De schrijver der rechtters heeft haar in derzelver tegenwoordigheid voorgelezen, terwijl zij ¹⁰ in het midden tusschen beide partijen stonden. Dezen werd gezegd: „Zijn dit de woorden, welke gij hebt gesproken?” Zij antwoordden: „Het zijn onze ³)

1) De zin rammelt.

2) Letterlijk: „afgezien daarvan”.

3) Tekst: „Uw”.

woorden, welke wij gesproken hebben." ¹¹ Men vroeg Chrateanch Petewepwoi's dochter: „Is er iemand, die voor U pleit?" Zij zeide: „Wertes pleit voor mij. Zijn pleidooi is het mijne. ¹² Is hij terecht, zoo ben ook ik terecht; is hij ten onrechte, zoo ben ook ik ten onrechte." Men ondervroeg Wertes, die voor Chrateanch pleit. Hij zeide: „Er bestaat een ¹³ diagraphie, Toot Pete-toem's zoon, den echtgenoot van Chrateanch, van wege den koning uitgevaardigd in Mesore van het jaar 6 ¹), ¹⁴ over een surplus van $1\frac{1}{2}$ aroere land, in welks bezit hij bevonden werd buiten datgene, wat in de belasting stond geregistreerd. Hij heeft de prijs daarvan aan de bank des konings betaald. Wij ¹⁵ spreken hem daarover aan. Men richte naar onze conclusies; ons recht ligt daarin. <Wij> hebben <verder> niets <te zeggen>." ¹⁶ Zijn pleidooi werd gesloten. Men ondervroeg Tefhape Petetoem's zoon naar wat boven geschreven staat. Hij antwoordde: „Haar woorden: „Er bestaat een diagraphie, ¹⁷ Toot uitgevaardigd door den chef van politie ²) van den koning in Mesore van het jaar 6 over $1\frac{1}{2}$ aroere land, in zijn bezit gevonden als een gemeten overschot." — Daar zij ¹⁸ ons de oorkonde van den 2den Pachons van het jaar 8 uitvaardigen over het $\frac{1}{3}$ gedeelte van 10 aroeren land, ten bedrage van $3\frac{3}{8}$ (aroere), met aangifte van derzelve begrenzungen, behoort, wanneer mijn $3\frac{3}{8}$ (aroere) land voltallig zijn, het ¹⁹ overige aan hen, overeenkomstig hetgeen geschreven staat in mijn oorkonden. Men richte naar mijn oorkonden; mijn recht ligt daarin. Ik heb verder ²⁰ niets te zeggen." Zijn pleidooi werd gesloten.

[Onderzoek der bewijsstukken]

Men sprak tot Tefhape Petetoem's zoon: „Leg de oorkonde voor, door Uw vader Petetoem ²¹ aan Uw moeder Ewe uitgevaardigd, alsmede de U uitgevaardigde deelingsoorkonde."

Hij legde ons ³) een alimentatieoorkonde voor. Waarvan afschrift:

Den 25sten Paophi van het jaar 25. Na ²² de koningstitulatuur:

De hiërogrammaat van de necropolis van Taänch te Sioet, pterophoor van Sioet ten $\frac{1}{12}$ parte, Petetoem Toot's zoon, ²³ wiens moeder is Tsjentwoot, spreekt tot de vrouw Ewe Wepweëw's dochter, wier moeder is Taëse:

„Gij hebt mij 50 stuks gefineerd zilver uit de schatkist van Ptah gegeven, anders gezegd 49 stuks en 9 ²⁴ $\frac{60}{60}$ kite of, nogmaals, 50 stuks gefineerd zilver uit de schatkist van Ptah, als zijnde Uw alimentatie. Mijnerzijds zal ik U jaarlijks 125 schepels gerst ⁴), anders gezegd $83\frac{1}{2}$ schepel tarwe, ²⁵ of, nogmaals, 125 schepel gerst ⁵), en 5 stuks gefineerd zilver uit de schatkist van Ptah geven, ter bekostiging van Uw kleeding.

Aan U, aan de kinderen, die gij mij geboord hebt, en aan ²⁶ diegenen, welke gij mij baren zult, behoort het $\frac{1}{3}$ gedeelte van mijn geheele huidige en te verwerven vermogen, ten huize, waar gij dat zult begeeren. Gij zijt gerechtigd ^{vii} ¹ tot (opvordering van) het achterstallige in Uw kost en kleeding, dat mij ten laste zal blijven. Ik zal het U verschaffen, zonder tot U te kunnen spreken: „Ontvang Uw alimentatie (terug).” Wanneer gij ² deze echter (zelf terug) wenscht te ontvangen, zal ik U haar geven. Mijn geheele huidige en te verwerven vermogen strekt tot onderpand aan Uw alimentatie."

De oudste zoon eener met een alimentatie begiftigde vrouw, ³ Toot Petetoem's zoon, wiens moeder is Tsjenese, (hierbij) aanwezig, spreekt en schrijft: „Ontvang de oorkonde

1) Tekst: „11". In Mesore van het jaar 11 was het protocol reeds sedert eenige maanden geschreven. Voor de juiste lezing, vgl. VI 17.

2) Vertaling onzeker.

3) Sic. De formulering is hier en in X 4 subjectief.

4) Na het cijfer nog twee onleesbare teekens.

5) Als in noot 4).

uit handen van den hiërogrammaat van de necropolis van Sioet, mijn vader, voornoemden Petetoem Twoot's zoon, wiens moeder is Tsjentwoot. ⁴ Hij handele naar alwat hierboven staat geschreven. Mijn hart heeft er vrede mee." ¹⁾

Geschreven door Hoor Peteïsis' zoon, die schrijver is te Sioet, terwijl Twoot ⁵ Petetoem's zoon ²⁾ zijn partijclausules (eigenhandig?) schrijft. —

Chrateanch werd over gezegde oorkonde ondervraagd. Zij loochende haar niet. Hij legde (vervolgens) een deelingsoorkonde voor. Waarvan afschrift:

Den 2den Pachons ⁶ van het jaar 8 van den tot in eeuwigheid levenden koning Ptolemaeus. Na de koningstitulatuur:

De hiërogrammaat der necropolis en oudste zoon eener met een alimentatie ⁷ begiftigde vrouw, Twoot Petetoem's zoon, wiens moeder is Tsjenese, spreekt tot den hiërogrammaat van de necropolis van Sioet en zoon eener met een alimentatie begiftigde vrouw, Tefhape Petetoem's zoon, wiens moeder is Ewe:

⁸ „Mijn jongere broeder!

Ik deel met U en doe afstand van het vermogen, behoord hebbende aan onzen vader Petetoem Twoot's zoon, overeenkomstig de deelingsoorkonden, die hij ons beiden uitgevaardigd heeft ⁹ op den 25sten Paophi van het jaar 25 van den koning, den vader van den tot in eeuwigheid levenden koning, voor zooverre bestaande uit de zaken, welke inventaris, door U in overeenstemming met de ons door hem uitgevaardigde deelingsoorkonde opge maakt, hierboven ³⁾ is gegeven. ¹⁰ Te weten:

[I] Het $\frac{1}{3}$ gedeelte van het ambt van hiërogrammaat van Sioet, van welk gezegd ambt van hiërogrammaat mij het overige $\frac{2}{3}$ gedeelte behoort, completeerende zijn totaal.

[II] ¹¹ En Uw $\frac{1}{3}$ gedeelte van mijn ⁴⁾ $\frac{1}{4}$ gedeelte van het ambt van hiërogrammaat te Sjoetb en omliggende dorpen, van welk gezegd $\frac{1}{4}$ gedeelte mij het overige $\frac{2}{3}$ gedeelte toebehoort, completeerende zijn totaal.

[III] ¹² En Uw $\frac{1}{3}$ gedeelte van de voorraadschuur, opgetrokken, gedekt en voorzien van balken en deur, van welke gezegde voorraadschuur mij het $\frac{2}{3}$ gedeelte behoort, completeerende haar totaal en zijnde ¹³ ongedeeld. Waarvan als begrenzingen: ten zuiden, de voorraadschuur van Twoot, zoon van Twoot den jongeren, in het bezit van diens kinderen en daarvan gescheiden door de straat; ten noorden, de open gronden van den tempel van Sioet; ¹⁴ ten oosten, de groote vijver; ten westen, de katten. Zijnde aldus opgesomd de begrenzingen van bovenvermelde voorraadschuur, waarvan U het $\frac{1}{3}$, mij het $\frac{2}{3}$ gedeelte toebehoort.

[IV] En de deelingsportie ¹⁵ van de gesloopte voorraadschuur op de necropolis van Sioet, welke deelingsportie aan de noordzijde in het bezit is van Tefhape Twoot's zoon en Twoot ¹⁶ Twoot's zoon. Van dewelke, U toegevallen deelingsportie de begrenzingen zijn: ten zuiden, de voorraadschuur van Matrai Paämoen's zoon; ten noorden, het deel van Tefhape Twoot's zoon en zijn broeder; ten oosten en westen, ¹⁷ de katten, waarop gij uitkomt. Zijnde aldus de begrenzingen van Uw bovenvermelde deelingsportie.

1) Hierop volgen nog de onbegrijpelijke woorden w.f sh dd , „terwijl hij schrijft en zegt”, wel als verschrijving te beschouwen.

2) Op een loszittend fragment een woord, door THOMPSON gelezen als $bn-p-f$, wat geen zin geeft, in de vertaling hierboven verwaarloosd.

3) Sic.

4) Dit „mijn” kan slechts op Petetoem doelen, en zal klakkeloos uit de oorkonden van den vader zijn overgenomen. Lees „het”. Zoo ook in VIII 15 en 18.

[V] En Uw $\frac{1}{3}$ gedeelte van de voorraadschuren op de necropolis van Sioet, ¹⁸ genaamd de voorraadschuren van Matrai Ebe's zoon, waarvan ik mijnerzijds het $\frac{2}{3}$ gedeelte bezit, completeerende hun totaal.

[VI] En Uw $\frac{1}{3}$ gedeelte van het huis op ¹⁹ de necropolis van Sioet, dat eertijds overeind stond, doch heden gesloopt is, alsmede Uw $\frac{1}{3}$ gedeelte der open gronden daaromheen, waarvan ik ²⁰ mijnerzijds het $\frac{2}{3}$ gedeelte bezit, completeerende hun totaal en zijnde ongedeeld. Waarvan als begrenzingsen: ten zuiden, onze open gronden; ten noorden, het huis van Petewepwoi Nefaurat's zoon; ²¹ ten oosten, het huis van Wepweëw Nechtmien's zoon; ten westen, de katten. Zijnde aldus de begrenzingsen van bovengenoemd huis en van de open gronden daaromheen, ²² waarvan mij het $\frac{2}{3}$ en U het $\frac{1}{3}$ gedeelte toebehoort.

[VII] En Uw $\frac{1}{3}$ gedeelte van de landerijen ten bedrage van 10 aroeren, die gelegen zijn in de 20 aroeren land op den hoogen grond ten zuiden en westen ²³ van Sioet in het domein van den tempel van Wepwoi, waarvan Toot Matrai's zoon de overige 10 aroeren bezit en waarvan ook ons 10 (aroeren) toebehooren, waarvan Uw ²⁴ $\frac{1}{3}$ gedeelte $3\frac{3}{8}$ aroere bedraagt en waarvan mij het $\frac{2}{3}$ gedeelte ten bedrage van $6\frac{5}{8}$ aroere toekomt, completeerende hun totaal en zijnde ongedeeld. Welke bovenvermelde 20 aroeren land bestaan uit twee perceelen. ²⁵ Te weten het een, ten bedrage van 8 aroeren, dat als begrenzingsen heeft: ten zuiden, de landen van Petamenape Bor's zoon; ten noorden, de landen van Esnitane ²⁶ Tefhape's dochter 1); ^{VIII} ¹ ten oosten, de landen van Petamenape Tefhape's zoon; ten westen, de landen, genaamd Plataser, ² in het bezit van Hoor Petewepwoi's zoon en diens broeders. En het andere perceel ten bedrage van 12 aroeren, begrensd door: ten zuiden, de landen van Petamenape Tefhape's zoon; ³ ten noorden, de landen van Gslqws ²) en de voederplaats van den ibis; ten oosten, de landen van Tanhiboe, in het bezit van Gemphieb Wepweëw's zoon; ⁴ ten westen de landen van Petamenape Tefhape's zoon en de kooi. Zijnde aldus de begrenzingsen van de bovenvermelde 20 aroeren land, waarvan wij 10 aroeren bezitten, ⁵ van welke U het $\frac{1}{3}$ gedeelte en mij het $\frac{2}{3}$ gedeelte toebehoort, completeerende hun totaal.

[VIII]. En Uw $\frac{1}{3}$ van het $\frac{2}{7}$ gedeelte der aroeren land, genaamd „de oever ⁶ van Pahe”, gelegen ten zuiden van Pchier van Sioet, waarvan gij het $\frac{1}{3}$ gedeelte bezit <en ik mijnerzijds het $\frac{2}{3}$ gedeelte>. Waarvan als begrenzingsen: ten zuiden, de dam des konings; ⁷ ten noorden, de landen van Ebe Paämoen's zoon; ten oosten Ptataser; ten westen, de kapel van Isis van Per-anoep. Zijnde aldus de begrenzingsen der bovengenoemde landen, van welke ⁸ wij het $\frac{2}{7}$ gedeelte bezitten.

[X] ³) En de open gronden van het gesloopte huis, die op de necropolis van Sioet gelegen zijn en genaamd worden „het huis ⁹ van Pajtew”, U toegevallen als Uw $\frac{1}{3}$ gedeelte, ten overstaan van het opgetrokken en gedekte huis, dat ik van mijn kant in mijn bezit heb. Van welke bovenvermelde ¹⁰ open gronden van Uw huis de begrenzingsen zijn: ten zuiden, het huis van Ebe Paämoen's zoon, waarop gij uitkomt; ten noorden, de poort van Matrai, ¹¹ zoon van Toot den jongeren, in het bezit van zijn kinderen; ten oosten de katten; ten westen, het huis van Paäresj.

[XI] En de open gronden van het huis, ¹² genaamd „het huis van Gemmies”, met de open gronden daaromheen, (gelegen) in Pchier, het dorp van Sioet. ¹³ Waarvan als be-

1) De laatste zes woorden worden op de eerste regel van kolom VIII foutievelijk herhaald.

2) Grieksche naam van onzekere reconstructie.

3) De IXde portie, bekend uit twee andere documenten, wordt hier terzijde gelaten.

grenzingen: ten zuiden, het huis van Pahe Wennofer's zoon, daarvan gescheiden door de straat; ten noorden, het huis van Pahe Paret's zoon en het huis van ¹⁴ Imhotep, den pastophoor; ten oosten, de katten; ten westen, het afdak van Tsjenhoor Ebe's dochter, in het bezit van Renpenafre.

[XII] ¹⁵ En Uw $\frac{1}{3}$ gedeelte van mijn ¹⁾ $\frac{1}{3}$ gedeelte van de open tuingronden, gelegen op de ..... ²⁾ van Isis, waarvan Uw $\frac{1}{3}$ gedeelte $\frac{1}{16}$ aroere grond uitmaakt, completeerende hun ¹⁶ totaal ³⁾, en van welk gezegd $\frac{1}{3}$ gedeelte ik mijnerzijds het $\frac{2}{3}$ gedeelte, vormende (van het geheel) het $\frac{2}{9}$ gedeelte, bezit, completeerende hun totaal en zijnde ongedeeld. Welker begrenzingen: ten zuiden, ¹⁷ het Lotuswater; ten noorden, de tempelhof van Wepwoi te Rachate; ten oosten, de tuin van Twoot Ebe's zoon; ten westen, ¹⁸ de tuin van Matrai Paämoen's zoon.

[XIII] En Uw $\frac{1}{3}$ gedeelte van mijn ⁴⁾ $\frac{1}{3}$ gedeelte van de gracht daarin, waarvan ik mijnerzijds het $\frac{2}{3}$ gedeelte bezit.

¹⁹ Vormende dit alles de begrenzingen der huizen, der open gronden en der goederen U toegevallen.

[XIV] En Uw $\frac{1}{3}$ gedeelte van de brooden, ons dagelijks gegeven door de bakkers van den ²⁰ tempel van Wepwoi, waarvan ik mijnerzijds het $\frac{2}{3}$ gedeelte bezit.

[XV] En Uw $\frac{1}{3}$ gedeelte van de brooden, die de pastophoren van Wepwoi geven zullen, ²¹ en waarvan ik mijnerzijds het $\frac{2}{3}$ gedeelte bezit.

[XVI] En Uw $\frac{1}{3}$ gedeelte van de olie en overige diverse zaken, die bovengenoemde lieden ons geven zullen.

[XVII] En $\langle$ Uw $\frac{1}{3}$ gedeelte $\rangle$ ²² van de contributie van de voorraadschuren der zes dorpen, te weten: Meriet, Pmechi-n-Thotertais, Toretpekrar, ²³ Pmektar-n-Hatr, Tanesjaw, Pmechi-n-Pasettawe, waarvan het $\frac{2}{3}$ gedeelte mij toebehoort.

[XVIII] En Uw $\frac{1}{3}$ gedeelte van de deelingsportie ²⁴ (bestaande uit) het $\frac{1}{12}$ gedeelte van het ambt van pterophoor der necropolis van Sioet, waarvan ik de andere helft ⁵⁾ in mijn bezit heb.

Completeerende het totaal van alle vermogen, ²⁵ U toegevallen uit naam van Uw vader Petetoem Twoot's zoon, krachtens de kindsoorkonde, U door hem daarover uitgevaardigd op den 25sten Paophi van het jaar 25 van den koning, ²⁶ den vader van den tot in eeuwigheid levenden koning.

Aan U behoort het. Bovenstaande zaken zijn Uw bezittingen. Ik sta haar aan U af. Ik heb geen vordering tegen U haar betreffende ^{ix} ¹ vanaf heden tot in eeuwigheid, en niemand zal zeggingschap over haar hebben dan gij. Wie ook maar zich in mijn naam tegen U richten zal met de bedoeling haar U te ontnemen, ² zeggende: „zij behooren U niet”, ik zal hem van U verwijderen. Zoo ik (uit eigen wil) hem niet zal verwijderen, zal ik gedwongen (kunnen) worden dit onverwijld te doen. Zoals ik ³ U de deelingsoorkonde over Uw bovenvermeld deel uitvaardig, staat gij mij mijnerzijds alle bezit af, mij toegevallen uit naam van mijn vader ⁶⁾ Petetoem Twoot's zoon ⁴ als mijn deel van oudsten

1) Vgl. blz. 46, noot 4).

2) Woord van onzekere lezing.

3) Drie woorden zonder zin en daarom wel bij vergissing reeds hier ingevoegd.

4) Vgl. blz. 46, noot 4).

5) Sic.

6) Tekst: „Petetoem”, dittographie.

broeder. Gij hebt geen vordering tegen mij dit betreffende vanaf heden tot in eeuwigheid. Geen onzer zal van heden af met den ander opnieuw ⁵ (pogen te) deelen aangaande eenige zaak, behoorende aan onzen vader Petetoem Twoot's zoon. Wie onzer van heden af met den ander opnieuw zal ⁶ (willen) deelen, zal den ander (daartoe) op eenzelfde dag 3000 stuks zilver, naar ratio van 24 stuks koper op de 2 (zilveren) kite, binnen twee dagen der maand hebben te betalen, terwijl deze laatste hem dwingen kan ⁷ hem onverwijld zijn porties uit te keeren."

En de met een alimentatie begiftigde vrouw Chrateanch Petewepwoi's dochter, wier moeder is Tsjenese, zijn echtgenoot, spreekt en schrijft aldus: „Ontvang bovenstaande oorkonde ⁸ uit handen van den hiërogrammaat der necropolis van Sioet, den oudsten zoon eener met een alimentatie begiftigde vrouw, Twoot Petetoem's zoon, wiens moeder is Tsjenese, mijn bovenvermelden echtgenoot. Hij handele ⁹ naar al het bovenstaande. Mijn hart heeft er vrede mee. Ik houd hem ten allen tijde aansprakelijk voor het recht van de mij door hem uitgevaardigde alimentatieoorkonde, om hem daarnaar te doen handelen, behalve in datgene, ¹⁰ wat boven is gestipuleerd. Ik sta den hiërogrammaat der necropolis van Sioet, den zoon eener met een alimentatie begiftigde vrouw, bovenvermelden Tefhape Petetoem's zoon, wiens moeder is Ewe, zijn porties af in het geheele vermogen, ¹¹ welke inventaris en begrenzingen hierboven opgemaakt zijn. Ik heb geen vordering tegen U haar betreffende vanaf heden tot in eeuwigheid."

Geschreven door Phatre Imhotep's zoon, ¹² die schrijver is in Sioet en de daarom liggende dorpen uit naam van de priesters van Wepwoi en de goden, die met hem wonen.

[Vonnis]

¹³ Uitspraak der rechters:

Chrateanch Petewepwoi's dochter de volgende klacht hebbende ingediend tegen Tefhape Petetoem's zoon: „Er bestaat een deelingsoorkonde, hem uitgevaardigd door zijn ¹⁴ vader Petetoem Twoot's zoon in Paophi van het jaar 25 van den koning, den vader van den tot in eeuwigheid levenden koning, over het $\frac{1}{3}$ gedeelte van zijn vermogen, ofschoon noch hij zelf noch ¹⁵ <een ander> op het vermogen verhaal had, wegens de alimentatieoorkonde, door hem uitgevaardigd aan Tsjenese, de moeder van mijn echtgenoot Twoot Petetoem's zoon, krachtens hetgeen in de wet geschreven staat. ¹⁶ In het jaar 8 diende Tefhape een klacht tegen ons in bij Theomnestos, die toen strateeg der Thebaï's was. Men sloot mijn echtgenoot ¹⁷ Twoot op, dwong hem een deelingsoorkonde uit te vaardigen over een $\frac{1}{3}$ gedeelte van het geheele vermogen van zijn vader Petetoem, ofschoon dit tot onderpand strekte aan mijn alimentatieoorkonde, ¹⁸ en deed mij deze, als gevolg van de op mij uitgeoefende pressie, bekrachtigen",

Tefhape Petetoem's zoon hierop ten antwoord hebbende geschreven: „Er bestaat een alimentatieoorkonde van ¹⁹ 50 <stuks> gefineerd <zilver> uit de schatkist van Ptah met bijbehoorende kost en kleeding, uitgevaardigd door mijn vader Petetoem Twoot's zoon aan mijn moeder Ewe Wepweëw's dochter ¹) in Paophi van ²⁰ het jaar 25 van den koning, den vader van den tot in eeuwigheid levenden koning, het $\frac{1}{3}$ gedeelte van het geheele vermogen, dat hij bezat, tot onderpand strekkende aan gezegde alimentatieoorkonde, welke bekrachtigd werd ²¹ door Twoot Petetoem's zoon en onderschreven met diens partijclausules; mij zelf heeft hij over het $\frac{1}{3}$ gedeelte van zijn (bezit tevens) een deelingsoorkonde uitgevaardigd. Daarop beroofde

1) De twee laatste woorden foutievelijk in den tekst herhaald.

bovenvermelde Twoot mij en ²² ik diende een klacht tegen hem in. Hij bevond, dat hij met mij niet voor eenig bureau zou kunnen verschijnen en vaardigde mij den 2den Pachons van het jaar 8 van den eeuwig levenden ²³ koning een deelingsoorkonde uit, die bekrachtigd werd door Chrateanch Petewepwoi's dochter", schrijvende, dat men noch haar heeft doen handelen uit dwang, noch ook hem in hechtenis heeft <doen> nemen,

²⁴ Chrateanch Petewepwoi's dochter hierop in de repliek, haar tweede conclusie, geschreven hebbende: „Mijn woorden zijn wederom mijn woorden”, zonder de alimentatieoorkonde, aan ^{x 1} Ewe, de moeder van Tefhape, of ook de deelingsoorkonde te hebben geloochend, doch zeggende: „Er bestaan drie taxaties, door mij op gezag van mijn zoon Petewepwoi in het jaar 25, in den tijd voor de deelingsoorkonde, ingereikt”,

² Tefhape Petetoem's zoon hierop tot antwoord hebbende geschreven: „Mijn woorden zijn wederom mijn woorden. Er is niets, waarin Chrateanch tegenover mij in haar recht staat, want de mij door Twoot over mijn $\frac{1}{3}$ gedeelte uitgevaardigde deelingsoorkonde ³ is door haar bekrachtigd, in overeenstemming met de mij door mijn vader in het jaar 25 uitgevaardigde deelingsoorkonde, alsook met de alimentatieoorkonde van mijn moeder, welke bekrachtigd zijn door Twoot”,

daarmede hun conclusies, welker afschrift op het verso wordt gegeven, ⁴ voltallig makende,

heeft ons ¹⁾ Tefhape Petetoem's zoon de aan zijn moeder uitgevaardigde en op het verso uitgeschreven alimentatieoorkonde voorgelegd, waaraan $\frac{1}{3}$ gedeelte van het geheele vermogen tot onderpand strekt en waarin hij schrijft ⁵ „Ik zal niet tot U kunnen zeggen: ontvang Uw alimentatie (terug)”, bekrachtigd door Twoot Petetoem's zoon en met diens partijclausules onderschreven,

en heeft hij de hem door Twoot ⁶ Petetoem's zoon in het jaar 8 van den tot in eeuwigheid levenden koning uitgevaardigde deelingsoorkonde voorgelegd, bekrachtigd door Chrateanch Petewepwoi's dochter, die de klacht hierboven tegen hem heeft ingediend en die bovendien naar de oorkonde verwijst met de woorden: „Ik bekrachtig haar”, ⁷ terwijl hij daarin naar de hem door zijn vader in het jaar 25 uitgevaardigde deelingsoorkonde verwijst.

Wij vinden in de wet van het jaar 21 geschreven: „Wanneer iemand een vrouw een alimentatieoorkonde uitvaardigt ⁸ en vervolgens uit zijn bezit aan een ander schenkt, zonder dat de vrouw of haar oudste zoon hun sanctie aan genoemde oorkonde hebben gegeven, zal men, wanneer de vrouw of haar oudste zoon een klacht indient tegen den met het bezit begiftigden persoon, dit dezen noch toekennen ⁹ noch hem in het bezit daarvan stellen.”

Daar (echter) de aan bovenvermelden Tefhape over het $\frac{1}{3}$ gedeelte op den 2den Pachons van het jaar 8 door Twoot Petetoem's zoon uitgevaardigde deelingsoorkonde bekrachtigd is door bovenvermelde Chrateanch ¹⁰ en hem dat toekent, zonder dat zij een klacht of taxatie tegen haar heeft gericht, is het niet passend de klacht te aanvaarden op grond van de taxaties, naar haar zeggen door haar zoon Petewepwoi ingereikt, immers de deelingsoorkonde is ¹¹ door Chrateanch bekrachtigd,

maar past het veeleer, bovenvermelden Tefhape Petetoem's zoon in het bezit te stellen van de huizen, de open gronden, de landerijen, de voorraadschuren en de overige bezittingen, opgesomd als vormende het hem toebehoorende $\frac{1}{3}$ gedeelte van het vermogen van zijn vader Petetoem in de hem door bovenvermelden Twoot ¹² Petetoem's zoon op den 2den

1) Vgl. noot 3) op blz. 45.

Pachons van het jaar 8 van den tot in eeuwigheid levenden koning uitgevaardigde deelingsoorkonde, welke (oorkonde) door bovenvermelde Chrateanch Petewepwoi's dochter bekrachtigd is.

¹³ *Wij oordeelen, dat bovenvermelde Tefhape Petetoem's zoon in het bezit te stellen is van alle vermogen, geïventariseerd in de op het verso gecopieerde deelingsoorkonde, die de verwijzing hunnerzijds naar (zijn recht op) het $\frac{1}{3}$ gedeelte van het vermogen van zijn vader behelst.*

¹⁴ *Wij dragen Harimhotep, den deurwaarder van den eisagogeus Andromachos op, Tefhape Petetoem's zoon in het bezit te stellen van de zaken, opgesomd in de hem door bovenvermelden Twoot Petetoem's zoon in het jaar 8 over zijn $\frac{1}{3}$ gedeelte van het ¹⁵ vermogen van zijn vader uitgevaardigde, door bovenvermelde Chrateanch Petewepwoi's dochter bekrachtigde deelingsoorkonde, en bovenvermelde <Chrateanch Petewepwoi's dochter een verklaring van> afstand van (alle) procesvoering na haar klacht, hier ingediend, te doen teekenen.*

[Onderteekening]

¹⁶ *Geschreven door Twoot Harpaëse's zoon, een der schrijvers, die schrijven ten overstaan der rechters, priesters van Wepwoi en der goden, die met hem wonen.*

¹⁷ *Geschreven door den ..... 1) -priester der goden Euergetai, der goden Philopatores, der goden Epiphaneis en der goden Philometores, den profet Djethoetefanch Eshoor's zoon, een der rechters, die het vonnis hebben gewezen.*

¹⁸ *Geschreven door den ..... -priester der goden Euergetai, der goden Philopatores, der goden Epiphaneis, der goden Philometores, Petamenape Djethoetefanch's zoon, een onder de rechters, die het vonnis hebben gewezen.*

¹⁹ *Geschreven door den ..... -priester der goden Euergetai, der goden Philopatores, der goden Epiphaneis, Petamenape Twoot's zoon, een der rechters, die het vonnis hebben gewezen.*

Chrateanch's eisch is afgewezen. De rechters zijn van meening geweest, dat zij weliswaar zekere rechten heeft kunnen doen gelden, doch dat zij deze uit handen heeft gegeven, toen zij in het jaar 8 de door Twoot uitgevaardigde deelingsoorkonde ten voordeele van Tefhape bekrachtigde. Haar groote argument, dat dit onder dwang geschied zou zijn, wordt als ondeugdelijk terzijde gelegd. De oorkonde is onder inachtnaem van alle formaliteiten tot stand gekomen, op den tempelhof van den stadsgod en onder garantie van notaris en getuigen.

Men is geneigd met de uitspraak in te stemmen. Welke ook de omstandigheden mogen zijn geweest, de erfdeeling, die den oudsten zoon een dubbele portie doet toevallen, is de oudoostersche (vgl. Deuteronomium XXI 17) en is als zoodanig door Twoot bij het overlijden van zijn vader aanvaard. Chrateanch's houding getuigt van innerlijke onzekerheid. Zij wrokt over de evenementen van het jaar 8, maar gaat eerst tot daden over, wanneer Twoot en Tefhape over een detail van ondergeschikte beteekenis in twist geraken. Ware zij principieel geweest, zij had de door haar geteekende oorkonde binnen den daartoe gestelden termijn door de rechtbank laten onderzoeken en niet volle drie jaar met haar petitie bij Noemenios gewacht. Zooals de zaken er in het jaar 11 voor stonden, was slechts haar echtgenoot Twoot nog bij machte stappen tegen Tefhape te ondernemen. Het was, zonder de uitgesproken wensch van den erflater te zijn geweest, door de broeders in het jaar 8 afgesproken, de 10 aroeren land in geding in ongedeeld

1) Vgl. noot 2) op blz. 37.

bezit te beheeren (VII 24) en deze afspraak was door Tefhape niet gehouden. Wij hooren (V 7), dat Toot inderdaad in dezen zin heeft geageerd, maar de uitslag moet negatief geweest zijn, voor Chrateanch aanleiding haar proces te beginnen.

De bewondering, die wij deze laatste meenen te mogen onthouden, zij den rechters en haar juridischen adviseurs gegund. Het lijkt een lange weg terug van dit zoo bekwame stuk werk naar het archaische, ons in de mysteriënlitteratuur tegemoet tredende proces, waarin de partijen met hun clique en hun claue elkander mondeling te woord staan. De ons overgeleverde, overwegend religieuze Egyptische teksten zijn dikwijls van een inconsistentie van gedachtengang, die, hoezeer zij in strijd is met datgene, wat wij uit de materieele resten hunner cultuur kunnen afleiden, sommigen er toe verleid heeft den Egyptenaren een andere logica toe te kennen dan ons modernen. Het hier vertaalde procesprotocol met zijn vlijmscherpe bewijsvoering geeft op zulk een meening wel een welsprekend antwoord.

B. H. STRICKER

1 PPN 172 477 506
2 PPN 172 690 528
3 PPN 172 690 870
4 PPN 172 690 722